

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

Дипломна робота
на здобуття першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти
на тему:

**«Українсько-московські відносини доби
Національної революції XVII століття»**

студента IV курсу, групи СОІз–41
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Волощука Івана Івановича

Керівник:

Сигидин Михайло Васильович

доцент

Рецензент:

Єгрешій Олег Ігорович

кандидат історичних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Започаткування українсько-московських взаємовідносин (середина XVI ст. – 1640-ві рр.)	7
РОЗДІЛ 2. Формування Переяславсько-московської політичної системи 1654 р. та характер українсько-російських взаємовідносин (1648–1659 рр.).....	22
РОЗДІЛ 3. Московський чинник у розвитку внутрішньополітичного протистояння Руїни Українського Гетьманату (1660–1676 рр.)	41
РОЗДІЛ 4. Використання матеріалів кваліфікаційного дослідження в навчально-виховному процесі в загальноосвітній школі	64
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність обраної теми дослідження зумовлений тим, що державотворчі процеси в незалежній Україні потребують глибокого знання вітчизняної історії, перегляду і переосмислення багатьох її сторінок. Серед них значне місце належить українсько-московським відносинам ранньомодерної доби. З'ясування цієї проблематики дозволить уникнути багатьох помилок минулого, позбутися комплексу «малоросійства», правильно розставити акценти і пріоритети у стосунках із російською федерацією на сучасному етапі.

Українсько-московські відносини другої половини XVII ст. завжди привертали до себе пильну увагу вітчизняних істориків. Погляди українських вчених зазнали значної еволюції, особливо щодо подій даного хронологічного періоду. Скликаючи в 1654 р. в м. Переяславі козацьку раду Б. Хмельницький та його оточення намагались заручитись підтримкою Московського царства у війні з Польщею. Переяславська угода та Березневі статті 1654 р. започаткували цілу низку українсько-московських договорів, які неодноразово порушувались Москвою. Московська держава використовувала українські землі для реалізації власних зовнішньополітичних планів у Центрально-Східній Європі. Смерть гетьмана Б. Хмельницького спровокувала політичну кризу та поступову руйнацію української державності. Саме в період 1657–1676 рр. відбулася різка зміна політичного курсу Москви щодо Гетьманщини. Ці роки стали першим етапом на шляху обмеження царським урядом автономії козацької України. Доля Української держави у той час, як і зараз, залежала від міжнародної кон'юктури і зовнішньої агресії сусідніх країн.

Сьогодні для нас є досить важливим не тільки знати, а й зробити певні висновки з тих далеких часів другої половини XVII ст., які сьогодні як ніколи знайшли свою актуальність у вигляді московсько-української війни. Надзвичайно важливим залишається досвід українського державотворення другої половини XVII ст. в геополітичному контексті та творенні національної

ідеї, яка б могла сьогодні слугувати не писаним заповітом об'єднання українського народу в усіх куточках України.

На наш погляд, вивчення історичного досвіду минулого українсько-московських відносин має унеможливити повторення помилок сучасним керівництвом України.

Об'єктом дипломної роботи є події доби Національної революції XVII століття та Руїни, та їх вплив на взаємовідносини між Україною та Московією.

Предметом дипломної роботи є українсько-московські відносини під час Національної революції XVII ст., їх характер, зміст, тенденції та закономірності.

Мета дипломної роботи – на основі аналізу опрацьованих первинних джерел та літератури охарактеризувати особливості українсько-московських відносин в умовах активних геополітичних впливів на них з боку сусідніх держав.

Для реалізації мети необхідно виконати такі **завдання**:

- дослідити започаткування українсько-московських взаємовідносин (середина XVI ст. – 1640-ві рр.);
- проаналізувати формування Переяславсько-московської політичної системи 1654 р. та характер взаємовідносин (1648–1659 рр.);
- простежити московський чинник у розвитку внутрішньополітичного протистояння Руїни Українського Гетьманату (1660–1676 рр.);
- охарактеризувати використання матеріалів кваліфікаційного дослідження в навчально-виховному процесі в загальноосвітній школі.

Хронологічні рамки знаходяться в межах другої половини XVI ст. і до 1676 року. Нижня межа зумовлена підписанням Люблінської Унії, а верхня – поразкою Петра Дорошенка в боротьбі за гетьманську булаву.

Територіальні межі кваліфікаційного дослідження. охоплюють територію українських етнічних земель XVII ст., а також територію Війська Запорозького як новостворений ранньомодерної української держави, а також територію Московської держави другої половини XVII ст.

Методологічною основою дипломної роботи слугують загальнонаукові прийоми і методи наукового пізнання. Всі методи полягають у використанні поєднання історичного аналізу та певного системного підходу для вивчення історичних подій та дослідження цих подій у правильній хронології. Уміння робити аналіз минулих подій та робити вірні прогнози тих подій та їх подальшого розвитку. Якщо ж брати до уваги педагогічний сегмент використання методів дослідження, то серед них використаний метод теоретичного узагальнення і порівняння – для розкриття сутнісних аспектів при обґрунтуванні теми дипломної роботи та їх ролі в організації та проведенні позакласної роботи серед школярів. Застосовано групування, абстрагування та узагальнення теоретичних та практичних аспектів історичної роботи та її форм – для дослідження особливостей організації екскурсій, експедицій, походів, а також проведення літературних вечорів, ранків-зустрічей, історичних ігор, вікторин, олімпіад та конференцій. Залучено метод системного оцінювання – для розгляду базових аспектів роботи школяра та вчителя над завданнями індивідуального змісту: рефератами, доповідями, описами історичних об'єктів, членджами, кросвордами, створенням макетів та схем історичних об'єктів; метод аналізу і синтезу – для оцінки діяльності позашкільного історичного гуртка та виконання ним своїх основних функцій.

Стан наукової розробки проблеми показує, що науково-методологічною базою написання роботи стала історично наукова література, дослідження вітчизняних вчених-істориків, науковців, періодичні видання, газети та журнали, енциклопедичні та публіцистичні статті. Оцінку процесам міжнародного утвердження Українського гетьманату, починаючи від XIX ст., давало багато вчених, серед яких, зокрема, проблеми залежності козацької держави від європейських та азійських володарів висвітлювали М. Костомаров, О. Пріцак, М. Грушевський [18; 19; 42], Ф. Уманець, М. Кордуба, В. Дубровський, А. Яковлів, З. Когут, Д. Дорошенко, Л. Окиншевич, М. Петровський, І. Крип'якевич [44], О. Субтельний та інші історики. Торкалися вивчення цього питання українські історики О. Апанович [6; 7], В. Антонович [9],

В. Липинський, О. Терлецький, П. Сас, С. Томашівський, С. Рудницький, Д. Олянчин, Б. Крупницький, В. Гарасимчук, М. Андрусак, І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблин, В. Смолій, В. Степанков [27; 28; 29] М. Марченко, І. Бутич, В. Романцев [26], В. Голобуцький, В. Маслак [22; 23; 50], Д. Наливайко, П. Михальчук [45], О. Бойко [38; 39], Ю. Мицик [2], О. Гуржій [4; 20], С. Плохій, С. Величенко, В. Брехуненко, В. Горобець [10; 12; 13; 14; 15].

Практичне значення отриманих результатів роботи полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані у науково-дослідницькій (при підготовці праць з історії України), навчальній (для підготовки статей, навчально-методичних посібників з вивчення історії України), громадській (для проведення популярних екскурсійно-музейних заходів) роботі.

Структура роботи зумовлена постановкою мети та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та шести додатків. Основний обсяг роботи становить 74 сторінки, загальний – 85 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Започаткування українсько-московських взаємовідносин (середина XVI століття – 1640-і роки)

Московський престол прикладав чимало зусиль і часу, навіть вдаючись до прямих вигадок і фальсифікацій, для ідеологічного обґрунтування російської єдиної держави та законності претензій на приєднання усіх навколишніх руських земель до Московської держави [15, с. 22–43].

Москва вважала землі колишньої давньоруської держави, такі як Білорусь та Україна, своїм несправедливо втраченим історичним та природним спадком, частиною держави Рюриковичів, яку Москва мала повернути в загально-руське православне лоно. Московські царі вважали своїм головним державним, національним і релігійним обов'язком звільнення православного білоруського та українського населення від польсько-литовської залежності [15, с. 22–43].

Ідеологічно, крім теорії династичної спадкоємності московських царів, зовнішньополітичний курс Московської держави обґрунтовувався месіанською ідеєю. Згідно з нею, після заволодіння Римом «латинським» вченням і турецькими завоюваннями Константинополя у 1453 році, тільки Москва залишалась єдиним центром істинного християнського віровчення, «Третім Римом». Московський государ вважав себе покровителем і опорою всього вселенського православ'я. Російська держава, як єдине зборисько істинної християнської церкви, мала захищати православну віру та православних у всьому світі. Піддані московських монархів вважали своїм істинно православним народом, який був призначений нести істинну віру та справжню духовність іншим народам. Московські монархи вважали себе єдиними представниками істинної православної віри і відчували обов'язок поширювати цю віру і захищати її ідеали по всьому світу [15, с. 22–43].

В цьому контексті Московська держава ставила собі завдання об'єднання усіх руських земель і повернення їх під своє владу, розглядаючи це як історичну

справедливість і реалізацію свого месіанського призначення. Це ідеологічне обґрунтування слугувало підґрунтям для політики Московської держави щодо розширення своєї влади і впливу на сусідні території.

Важливо зауважити, що ці погляди мали сильний вплив на історичні події та відносини між Московською державою, Білоруссю та Україною в той період. Ця подія, яка відбулася у 1439 році і була відома як Флорентійська унія, мала значний вплив на формування ідеї самостійної концепції Московської держави. В рамках цієї унії було підписано договір між імператором Візантійської імперії, патріархом Константинополя та іншими представниками православного духовенства, включаючи руського (київського) митрополита Ісидора Флорентійська, про об'єднання з Римом [15, с. 22–43].

Однак Російська православна церква відкинула цю унію в 1441 році і затримала митрополита Ісидора як відступника. Падіння Константинополя під турецьку владу в 1453 році залишило місце політичного лідера всього православного світу порожнім [15, с. 22–43].

В українському контексті «Тишайший» цар Олексій віддавав перевагу релігійному мотиву при обґрунтуванні приєднання України до Москви. Він вважав це справою, приємною Богу, а будь-які поступки в цій справі були противними волі Божій, за які передбачалась мученицька кара в пеклі. Близькі до царя і впливові шляхетні особи також вважали об'єднання України з Москвою національно-історичною справою, яка полягала в «причепленні природної гілки» (України і Києва) до «належного кореня» (Москви) [40, с. 134–170].

Отже, можна зробити висновок, що принципи, які Хмельницький вніс своєму народові, відіграли важливу роль у формуванні ідеї російської державності та зовнішньополітичної лінії Росії. Плани гетьмана з побудови незалежної української держави, разом з посиленням монархічних тенденцій у його діяльності та планами заснувати нову династію, перешкождали всім планам царського престолу щодо приєднання «київського» спадку. Це піддавало сумніву концепцію Москви як єдиного істинного православного царства у світі, яке мало б притягати всю православну людину в усьому світі. Загалом, увесь побудований

протягом століть концепт російської державності та його основні геополітичні засади опинилися під загрозою втратити свій найважливіший камінь у побудові, оскільки могло з'явитись ще одне православне слов'янське «царство» з наслідками, що мали бути порівняні з Москвою, концепція російської державності стала знаходитись під загрозою. Це ставило під сумнів ролі Москви як єдиного православного центру і притягання всього православного світу. В цьому контексті посилилася необхідність розробки нової всесвітньо-історичної концепції, яка б виправдовувала роль і місце Московської держави в нових політичних умовах [15, с. 22–43; 40, с. 108–145].

Події, які відбувались на українських землях в середині XVII ст., справді мали кардинальний вплив на національну історію України та геополітичний розвиток Європи загалом. Гетьман Богдан Хмельницький та його повстання проти польської шляхти та католицького впливу змінили баланс сил у регіоні та викликали значні наслідки. Гетьман Хмельницький вів боротьбу за визволення українського народу від польської феодалної експлуатації та католицької домінації. Його перемоги, зокрема Батозька та Жовті Води, дозволили створити Запорозьку Січ та Козацьку Річ Посполиту, незалежну від польського коронного уряду. Це стало символом боротьби за національну самостійність та відновлення української державності.

Українське повстання під керівництвом Хмельницького також мало значний вплив на геополітичну ситуацію в Європі. Польська Річ Посполита, ослаблена внаслідок внутрішніх конфліктів та війн, зазнала поразки від Козацької Речі. Це змусило Польщу звернутись до Росії та шукати союзу проти турецько-татарської загрози. Такий альянс змінив баланс сил у Східній Європі та поклав початок розколу між Польщею та Московським царством, який тривав протягом багатьох століть.

Отже, події пов'язані з українським повстанням Хмельницького, унією з Римом та падінням Константинополя мали глибокий вплив на політичну та ідеологічну картину Росії у XVII ст. Вони змінили сприйняття росіян про їхню роль, місце та завдання як православного народу та держави. Такі перетворення

стали важливим етапом у формуванні російської політичної та культурної ідентичності, яка впливає на подальший розвиток Росії та її зовнішньої політики.

Козацько-селянські повстання, що відбувалися у першій половині XVII ст/, були спричинені різноманітними соціально-економічними та політичними факторами. Ці події сприяли накопиченню воєнного досвіду, зміцненню національної свідомості українського народу, об'єднанню козаків та селян у боротьбі за національне визволення, а також формуванню психологічної готовності боротися до перемоги [40, с. 108–145].

Початково народне повстання 1648 року охопило значну територію та населення України, швидко перетворившись на визвольну війну. Військові дії суттєво змінили суспільний розвиток українських земель і поступово перетворилися на національну революцію.

Таким чином, термін «національна революція» найкраще відображає суть, масштаби, зміст та форми боротьби цього періоду, а також пояснює революційні зміни, що відбулися в суспільстві в другій половині XVII століття [43, с. 77–82].

У кінці 40-х років XVII ст., гніт феодально-кріпосницького і національно-релігійного управління Речі Посполитої на українських землях стало жахливим та нестерпним. Це привело до необхідності початку національно-визвольної боротьби в 1648 році. У той період соціально-економічна ситуація в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, значно ускладнилась.

Політичні причини полягали в тому, що до початку національно-визвольної війни в Україні не існувало власної держави. Після укладення Люблінської унії в 1569 році український народ втратив свою незалежність. Українські землі були оголошені колишніми володіннями Польщі, і тепер їх легально повернули до складу Польщі. Відбувався процес позбавлення української еліти національної свідомості, оскільки вона приймала польську державну ідею, що суперечила інтересам політичного розвитку України.

Більшість українських земель перебувала під владою Речі Посполитої, чие феодальне право відрізнялося особливою жорстокістю, а державні закони були обмежені безконтрольною владою магнатів та місцевої адміністрації.

Українському народові фактично не було надано можливості для повноцінного політичного розвитку, залишаючись в складі Речі Посполитої. Однією з причин війни стала розбіжність між тим, що козацтво фактично мало політичне лідерство в українському суспільстві, але його становище погіршилося з прийняттям «Ординації 1638 року», яку польський сейм затвердив у січні 1639 року. Згідно з цією «Ординацією», козацький реєстр був зменшений на 6 тисяч та включав лише козаків, які не брали участь у повстаннях [41, с. 153–155].

Таким чином, наприкінці 40-х років XVII століття, феодално-кріпосницький і національно-релігійний гніт Речі Посполитої на українських землях став нестерпним. Соціально-економічна ситуація українських земель погіршилась, а політична сфера характеризувалась втратою незалежності українського народу та домінуванням інтересів Речі Посполитої. Всі ці фактори сприяли необхідності розпочати національно-визвольну боротьбу у 1648 році. Заможне зареєстроване козацтво також виявило незадоволення своєю ситуацією. Козаки, як і шляхта, були звільнені від кріпацтва та панщини, що давало їм індивідуальну свободу. Верхівка козаків завжди прагнула мати рівні права з шляхтою та володіти землею, на якій працювали селяни [15, с. 22–43].

Ситуацію, що склалася у світі козаків протягом десятиліть «золотого спокою» (1638–1648 роки), можна порівняти з приповідкою, яку козаки широко використовували: «Ляхи набили нас до мішка, але не затягли». Козацька «гідра», про яку говорив Микола Потоцький, коли одна голова була відтята, на її місці негайно виростала інша, втім, завмерла, очікуючи миттєвості, коли будь-яка найменша подія може спричинити полум'я. Роль такої події визначилася пригодою з чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, коли у 1647 році Данило Чаплинський, підстароста Александра Конєцпольського, вторгнувся на хутір Суботів. Хмельницький спробував знайти справедливість в офіційному порядку і, маючи доступ до двору, навіть звернувся до Владислава IV на аудієнцію, але, за легендою, отримав від нього відповідь: «*Vel non habes frameam stupide?*» (Чи ти, дурню, не маєш шаблі?).

Отже, в політичній сфері складовою проблемою було становище. Україна не мала своєї власної держави, що призвело до масового процесу ополячення української правлячої верхівки. Асиміляція українського народу набувала прогресивного характеру і поступово досягла межі, коли українці були змушені зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт. З метою прискорення цього процесу польська сторона застосовувала національно-релігійний тиск [41, с. 260].

Причини національно-релігійного характеру – обмеження прав українців на урядові посади та участь в органах самоврядування міст, зумовлені національно-релігійними мотивами; нерівність у правовому та політичному статусі української православної шляхти, обмеження її інтересів з боку польських магнатів і шляхти; презирливе ставлення польських магнатів, шляхти та католицького духовенства до української мови та культури; після Берестейської церковної унії 1596 року польська шляхта систематично та цілеспрямовано пропагувала католицизм серед українського населення, забороняла використання української мови в установах та навчальних закладах; зростав тиск на Українську православну церкву з боку католицизму й уніатства, включаючи конфіскацію церковних майнових та земель; вводився обов'язковий податок для підтримки католицької та уніатської церкви [41, с. 153–155].

Засновуючись на католицизмі, польські магнати проводили політику національного та культурного пригнічення українського народу. Шляхта намагалася масово покатоличити православних українців через католицьку та уніатську церкву, закривати церкви та монастирі, забороняти використання рідної мови. Ці фактори спричинили початок масового народного протесту в цей час. Важливими причинами, які сприяли початку козацького повстання, були посилення та розширення впливу Запорозької Січі, яка б була початком української державності [41, с. 155–160].

Воєнний конфлікт, який почався, був спрямований проти феодальної системи та національного звільнення, і він також мав релігійний контекст, оскільки певні соціальні групи приховували свої вимоги та цілі під релігійними

принципами. Козацтво відіграло провідну роль у цьому конфлікті, а під його керівництвом об'єдналися селянство, міщанство та духовенство.

Польські магнати використовували католицизм як інструмент для здійснення політики національного та культурного поневолення українського народу. Вони намагалися масово перетворити православних українців на католиків, закрити церкви та монастирі і заборонити вживання української мови. Ці фактори спричинили масове народне протистояння, що привело до початку козацького повстання. Однією з важливих причин, які сприяли цьому, було посилення та розширення впливу Запорізької Січі, яка виступала як зародок української державності [41, с. 155–160].

Війна мала антифеодальний характер і спрямована на національне визволення. Вона відбувалась під релігійними гаслами, оскільки вимоги та цілі різних соціальних сил були приховані за релігійною оболонкою. Козацтво виконувало роль лідера, і під його керівництвом об'єдналися селянство, міщанство та духовенство.

Причини соціального характеру. На українських землях спостерігалось знищення природних багатств, зокрема, спалення лісів для виробництва та продажу поташу на європейських ринках. Це призводило до екологічного збитку та втрати природного середовища. Панщина, яка передбачала примусову працю селян 5-6 днів на тиждень, стала все більшою проблемою. Селяни страждали від надмірної експлуатації та вимагань з боку польської шляхти і магнатів. Вони також зазнавали збільшення податків і були примушені відпрацьовувати на користь держави. Особиста залежність селян від шляхти і магнатів посилювалася, а магнатсько-шляхетська сваволя ставала все більшою проблемою. Орендарі, які орендували землю, намагалися максимізувати свій прибуток за рахунок експлуатації селян. Багато міст на українських землях перебували в приватній власності, що ускладнювало розвиток ремесел і торгівлі. Українці були позбавлені права працювати в цехах, і заняття ремеслом поза цехами суворо переслідувалося. Усе це сприяло наростанню нерівностей, експлуатації та обмеженням українського народу.

Польща поступово почала перетворюватись на основного постачальник хліба в Європі, що призвело до зміцнення земельної власності феодалів та посилення кріпосницького гніту. Для українських селян панщина зросла до 5-6 днів на тиждень, зросли також натуральні та грошові податки. Велика кількість українських земель була орендована європейськими підприємцями, які нещадно експлуатували селян і землі. Значно погіршилось економічне становище міщан, тому що жителі міст, що знаходились в приватній власності феодалів, повинні були платити додаткові податки, церковну десятину виконували різну роботу на користь власника міста. Хоча на початку XVII ст. в більшості міст України існувало Магдебурзьке право, цей формат самоврядування мав свої обмеження. Феодална знать, користуючись правом експорту своїх товарів і монополією на виробництво та переробку різних видів продукції, успішно конкурувала з місцевими мешканцями у сфері торгівлі та промисловості [41, с. 155–160].

Одним із ключових передумов Національно-визвольної війни було загострення суперечностей між двома протилежними типами господарювання: козацьким, який фактично був фермерським за своєю суттю, та фільварковим, що базувався на підневільній праці кріпаків-селян. Це соціально-економічне протистояння стало важливою передумовою для виникнення Національно-визвольної війни. [41, с. 155–160].

Причини психологічного характеру. Відомо, що порушення базових людських інстинктів може спричинити «революційні зміни» у поведінці людей. Національна революція в Україні була передумовлена порушенням інстинктів українців, таких як голод, що тривав упродовж 1647–1648 років, втрата власності різними станами та постійні напади татар та інші подібні фактори [41, с. 155–160].

Тому, у середині XVII ст. спостерігалася відсутність власної держави, поступова втрата національної еліти, розкол в церкві, колонізація, покатоличення та зростаюче закріпачення селянства стимулювали українців до масового народного виступу. Слабкість королівської влади, розширення впливу

Запорізької Січі та втрата контролю над нею з боку Польщі створювали умови для здійснення цього виступу [9, с. 121].

Початкове народне повстання у 1648 році швидко перетворилося на Визвольну війну, яка пізніше еволюціонувала в Національну революцію. Взагалі Національна революція 1648 року отримала назву Хмельниччини, вона стала однією з визначних моментів у нашій історії. Український народ в ті, часи був змушений виборювати свою дорогоцінну незалежність, політичну самовизначеність, а також отримали значну частину ударів по своїй релігійній свободі. Під проводом Хмельницького українці змогли вибороти декілька перемог у битвах з польськими військами та все ж таки зробили те, чого так хотіли – утворили Військо Запорозьке. Таким чином, ми можемо прийти до висновку, що становище українського народу під час грандіозної Національної революції у 1648 році було характеризоване активною боротьбою за свободу, політичну незалежність та так звану релігійну толерантність. Загалом, Хмельниччина залишила величезний відбиток у формуванні української національної ідентичності та встановлення автономії.

Попри широкий спектр історіографічного та джерельного матеріалу увагу сучасних істориків необхідно звертати на сучасну українську історіографію, адже в ній по-новому розглядаються ті питання, які попередніми поколіннями вчених уже вважалися канонічними, а отже повного дослідження надалі не отримували. Крім того, варто зауважити, що багато істориків ХІХ – ХХ ст. не мали чи не могли мати аполітичності в описі, критичній оцінці та констатації фактів знайдених та досліджених ними щодо подій Національно-визвольної війни 1648–1654 рр., Переяславського договору 1654 р. та процесу, який наразі має назву «Національна революція 1648–1676 рр». Причин цьому було доволі багато: тривалий тиск комуністів чи урядів інших держав; реакційні статті, що мали на меті образити ворогів українського народу та багато чого іншого.

Починаючи з 1991 року українська історіографія майже втратила свою заполітизованість і врешті-решт почала виконувати свою основну роль – забезпечення «чистої» та доступної історії кожному.

Перш за все хотілося б звернути увагу на праці Сергія Леп'явка, наукові дослідження якого стосуються формування козацького середовища та його впливу не лише на регіональному, але й загальноєвропейському рівні, а також значенні козацтва у існуванні Великого кордону. У своїй статті В. Гоцуляк зазначав: «Перш ніж розпочати аналіз праць присвячених національно-визвольній війні середини XVII ст. в Україні потрібно звернути увагу на наукові дослідження С. Леп'явка, в яких знайшла своє вивчення військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин 1561–1595 рр. та «Козацькі війни» XVI ст. в Україні». У процесі досліджень він проаналізував та вивчив матеріали не лише праці українських та польських істориків, а й звернув увагу на праці Й. Швікера, Ф.Р. Венічека, Г. Рутерберка, Б. Варги, А. Новосельського, Н. Миненкова. Праці професора С. Леп'явка надають нам змогу встановити значимість козаків на міжнародній арені, їх настрої, причини поразок в «дохмельницький період» та інші необхідні елементи для вивчення подальшої історії козацтва.

В сучасній історичній літературі науковці все більше приділяють увагу точному визначенню різних термінів. Один з таких дослідників, В. Романцев, у своїх публікаціях [26, с. 26–29], присвячених історіографічній характеристиці національно-визвольної боротьби та процесу державотворення в середині XVII ст., особливу увагу приділяє поясненню термінів та понять, таких як «повстання Хмельницького», «війна Хмельницького», «Хмельниччина», «козацьке повстання» та «революція». За думкою вченого, різноманіття таких термінів є позитивним результатом багаторічної діяльності істориків минулих століть і відображає багатогранність історичної думки.

Праці В. Смоля і В. Степанкова внесли неоціненний вклад у розвиток історіографії даного періоду та уточнення історичного понятійного апарату, зокрема терміну «національна революція».

Із середовища людей, котрі спеціалізуються на козаках є достойні вчені, які завдяки своїм дослідженням створили багатотомні збірники джерел, а також опрацювати неймовірно великий обсяг історіографії та виклали це в один

єдиний, який надає змогу сучасним дослідникам легше знаходити необхідну для них інформацію. У своїх публікаціях, серед яких виділяється Ю. Мицик, автор оглядає досягнення сучасної української історіографії та тенденції у розвитку історичної літератури, особливо щодо періоду національної революції XVII ст., починаючи з років незалежності. За думкою вченого, сучасна історіографія є продовженням історичної думки видатних класиків української історії, таких як М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Липинський. Серед активістів у цьому питанні він відзначає відомі прізвища: О. Апановича, Є. Брехуненка, Я. Дашкевича, Я. Дзири, С. Плохія, В. Смолія, В. Степанкова, Я. Федорука. Зокрема, на увагу заслуговують статті та розділ дисертації Я. Федорука, присвячені українсько-турецьким відносинам до 1654 року.

У своїх дослідженнях Ю. Мицик звертає увагу на радянську історіографію, вказуючи на її недостатню розробку даної проблематики. Він вважає, що це є серйозною проблемою, оскільки навіть елементарні питання викликають суперечки і потребують дискусій. Щодо найменувань, таких як «козацьке повстання», «селянська війна», «Велике повстання», «Визвольна війна» та «Хмельниччина», дослідник нахилиється до двох назв: «Національно-визвольна війна» і «Українська національна революція» [8, с. 96–100].

Також дослідник звертає увагу на авторів у працях яких дуже яскраво досліджено питання українсько-польських (Я. Кочмарчик, З. Вуйцик, Ф. Сисин), українсько-османських (О. Пріцак, В. Остапчук, Я. Федорук та ін.) і українсько-кримських (Г. Санін) [8, с. 96–100].

Особливу увагу автор приділяє монографіям І. Свешнікова, В. Сергійчука, І. Стороженка, польських вчених В. Віммера, А. Карстенца, В. Маєвського, Є. Нагельського, які звернули увагу на військовий аспект подій Національно-визвольної революції XVII ст. [8, с. 96–100].

Одним з важливих дослідників історії Волині в період національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років є О. Ярошинський. У своїх працях він детально вивчив участь населення Волині в процесі визволення. Дослідник розширив наші знання про регіональні особливості визвольної

боротьби, етапи, характеристики, масштаби, організаційні форми, озброєння та наслідки цих змагань у Волинському воєводстві в період 1648–1652 років, а також події, що відбувалися на Волині у 1653—1657 роках. В. Гоцуляк підтверджує, що: «Ярошинський вперше дав історіографічний нарис, висвітливши питання про те, як в літературі знайшли свій відбиток проблеми загострення соціальних суперечностей на Волині напередодні війни, хід походів українського війська на Волинь, перебіг битв та проявів антифеодальної боротьби на початковому етапі війни, деяких організаційних особливостей визвольного руху на Волині, вплив на його розгортання сформованих у воєводствах Звягельського, Любарського, Миропільського, Остропільського полків, участі волинського міщанства в українських національно-визвольних змаганнях середини XVII ст. [14, с. 12–26].

Детальне вивчення історіографії проблеми, використання більше ніж 500 автентичних текстів: листів, виписок, архівних документів, дало змогу автору з'ясувати низку суперечностей, породжених процесами, пов'язаними з перебуванням Волині у складі Речі Посполитої. Дослідження О. Ярошинського варті уваги майбутніх дослідників національно-визвольної війни на території малодослідженої тогочасної Холмщини, Стародубщини, Перемищини. Останнім часом поновлюються дослідження в областях спеціальних історичних дисциплін, особливо пов'язані з відродженням традицій археологічних досліджень (І. Свешніков на полі Берестейської битви) та випуском десятків томів документів з 15 Ватиканського архіву, археографами, зокрема А. Великим, П. Підручним, С. Феником.

Джерелам до історії України 1559–1648 років присвячені монографії М. Ковальського та Ю. Мицика. Доволі плідними виявилися дослідження в сфері геральдики і прапорознавства Я. Ісаєвича, І. Сварника, Г. Ярової.

Цінні історіографічні спостереження над публікаціями зроблені Л. Капітан. Нею було опрацьовано об'ємний матеріал публікацій з 1990 до 2000 року, надано детальну характеристику, проблематику текстів, основні недостатки та переваги публікацій від інших в тій чи іншій проблемі.

Незважаючи на різні обставини українські історики звертали увагу на російську історіографію цього періоду [22, с. 142–146]. В. Маслак у своєму комплексному дослідженні послідовно у чотирьох розділах, починаючи від 30-х роках ХІХ ст. Автор звернув увагу, що російські історики мали широкі можливості в опрацюванні даної проблематики, але через велико-державницьку ідеологію свідомо змінювали контекст, а іноді і повністю змінювати історичне джерело з метою пояснення тих чи інших тез, водночас, російській історіографії належала першість та тривале домінування в дослідженні актового джерелознавства історіографії джерелознавства, історіографії археографії та комплексу питань пов'язаних з березневими статтями [50, с. 19].

К. Гуслистий та М. Петровський в своїх працях звертали увагу на «республіку козаків», що свідчить про визнання самостійності козацької організації. У другій половині ХХ ст. в Інституті історії України АН УРСР питання боротьби українського народу за державну незалежність були актуальними, проте існувала тенденція затінювати цю проблематику та здатність українського народу до формування самостійної держави. У 1946 році М. Хрущов підписав постанови, які визначали орієнтацію та оцінки в історіографії України. Перша постанова використовувала термін «Українська державність» лише для радянського періоду, а друга постанова визнавала процес формування української державності під час визвольної війни 1648–1654 років і підкреслювала його незавершеність [46, с. 35].

М. Брайчевський, за авторською думкою, зробив значний внесок у розвиток української історіографії своєю працею, в якій він заперечив основні положення тез про «300-річчя возз'єднання України з Росією». Він розробив концепцію українського історичного процесу, яка стала основою для його критичного ставлення до згаданих тез. Автори тексту також зазначають, що 1972 рік був початком нового етапу атак на вітчизняну історичну науку.

Автори тексту відзначають, що після двох десятиліть замовчування політичної історії Запорозької Січі, історики знову почали говорити про важливість Січі як етапу у формуванні української державності. Вони вважають,

що радянські вчені 1980-х років не пропонували нічого нового, що було невідомим для науки раніше. Вони зазначають, що акцент був зроблений на необхідності глибокого дослідження цієї майже невивченої проблематики, яка була обмежена рамками марксистсько-ленінської методології.

У той же час на Заході працювали українські історики-емігранти, праці яких теж знайшли місце у сучасній історіографії. Так наприклад у публікації В. Грома «Доба Богдана Хмельницького у дослідженнях українських вчених в еміграції у 20-50-х роках ХХ ст.» [25, с. 34–37], у полі зору опинились праці В. Липинського, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, О. Терлецького, І. Борщака, В. Герасимчука, М. Кордуби, Р. Ляценка, Д. Олянчина, П. Федоренка, А. Яковлева, військових фахівців М. Капустянського, В. Петріва, М. Вигоренка, а також В. Гришка, О. Оглоблина, Л. Окиншевича, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, Я. Падоха, О. Пріцака та ін.

Викликає інтерес сучасних істориків доробок В. Газіна та В. Маслійчука, присвячені гетьманству Павла Тетері та козацькій старшині Слобідських полків другої половини XVII – першої половини XVIII століття [17, с. 299–311; 49], оскільки авторами було опрацьовано об'ємний історіографічний матеріал. В. Газін звернув увагу на понад 20 різних публікацій, монографій, статей, зокрема «Історія Русів», праці Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського, В. Липинського, Л. Окиншевича, М. Петровського, І. Крип'якевича, О. Апанович, Я. Дашкевича, Н. Яковенко, В. Брехуненка, В. Смоля, В. Степанкова, Н. Герасименка, Ю. Мицика, В. Горобця, Т. Чухліба, О. Крижанівського та С. Плохія, а також представників російської, польської історіографії, якими досліджувалися напрями польсько-російсько-кримських стосунків у вирішенні українського питання, хід військово-політичних подій в козацькій Україні в 1653–1655 роках, розгортання селянської боротьби спрямованої проти уряду П. Тетері у травні 1661 і 1664–1665 роках [17, с. 299–311]. На основі аналізу вивчених ним матеріалів, автор зміг прослідкувати загострення соціально-політичної кризи

Гетьманщини в період гетьманування П. Тетері, зокрема намагання гетьмана стабілізувати ситуацію, а також висвітлив причини і наслідки невдалої політики гетьмана.

Отже, можемо зазначити, що тематика досліджень доволі широка, але разом з тим потребує доповнень. Отже на питання актуальності досліджень в області подій середини XVII ст. можемо відповісти чітким «так», оскільки наявність широти досліджень не показує всю широту досліджуваної теми, має прогалини, причиною яких є неефективне використання джерел, спотворення інформації або ж повна відсутність даних.

РОЗДІЛ 2

Формування Переяславсько – московської політичної системи 1654 року та характер українсько-російських взаємовідносин (1648–1659 рр.)

Національна революція 1648–1676 років в Україні є складним політичним процесом, який виник у контексті української реальності раннього Нового часу. Цей процес об'єднував захист православ'я, прав і свобод Війська Запорозького і руського народу, боротьбу за національне визволення, масовий соціальний протест і збройну громадянську боротьбу. Він супроводжувався кардинальними змінами в усіх сферах суспільного життя.

Типологічно, цей процес є спорідненим з масштабними суспільно-політичними рухами, що відбувалися в ряді країн Центральної та Західної Європи під час створення національних держав і переходу до нової соціальної системи, яка відрізнялася від середньовічної [24, с. 313–319].

Після поразки козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. польським магнатам здавалося, що вони остаточно підкорили український народ. Відбулася певна тимчасова зупинка в повстаннях, і період від 1638 до 1648 року був названий «десятиріччям золотого спокою».

Протягом цього періоду польська влада намагалася зміцнити своє панування на українських землях і придушити будь-які прояви опозиції. Проте, хоча виступи козаків тимчасово припинилися, народ продовжував терпіти від соціальних, економічних та політичних обмежень, що спричиняло глибоке незадоволення серед українського населення.

Цей «золотий спокій» був порушений в 1648 році, коли було розпочато Національно-визвольну війну під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Цей військовий конфлікт привів до значних змін у політичному ландшафті України та мав далекосяжні наслідки для відносин між Україною та Польщею.

Та все ж таки, становище українського народу під владою Речі Посполитої в середині XVII століття стало особливо тяжким. Не було в Україні жодної верстви населення, яка б не зазнавала кривд і утисків від короля, магнатів та шляхти. І 1648 року в Україні стався вибух – почалася Національно-визвольна війна, яку сучасники іменували Українською революцією:

Козацтво на території України постійно стикалося з утисками та обмеженнями соціального характеру. Магнати і польська влада позбавляли козаків їхніх земельних надій, зобов'язували сплачувати податки, в тому числі десятину, і за будь-яку опозиційну діяльність піддавали їх в'язницям і фізичному насильству. Навіть громадян, що належали до козацького стану, змушували стати кріпаками та втрачати свої права й незалежність [24, с. 313–319].

Утиск на селянство зростав і посилювався. Влада польських магнатів накладала обтяжливі обов'язки на селян. Наприклад, на Наддніпрянщині селяни працювали на панщині чотири дні на тиждень, а на західних територіях – шість днів. Крім виконання панщини, селяни повинні були виконувати різноманітні натуральні та грошові обов'язки, а також працювати на маєтку феодала, ремонтувати дамби, перевозити дрова, виготовляти біле полотно, забезпечувати охорону майна пана та інші подібні завдання [24, с. 313–319].

У містах України українці були позбавлені можливості брати участь у міському самоврядуванні, і їхнє місце зайняли іноземці [24, с. 313–319].

Українцям ставилися різноманітні перешкоди, коли вони намагалися вступити до цеху, зайнятися ремеслом чи торгівлею [24, с. 313–319].

Посилилася політика насадження уніатства та католицизму, переслідувалося православ'я. Усе це робило неминучим вибух народного гніву. Наприкінці 1647 року по всій Україні запалали народні повстання. На чолі повсталих став талановитий державний діяч і полководець Богдан Хмельницький [24, с. 313–319].

Що ж, Національна революція XVII ст., яка охоплювала та відбувалася у різних країнах Європи та мала певну кількість передумов у політичній сфері. По-перше, враховуючи важливість всіх передумов варто розпочати з того, що була

абсолютна монархія, яка була надзвичайно близькою до диктатури, також при абсолютній монархії була вся повнота державної, а іноді і духовної влади знаходиться в руках монарха. У великій кількості держав на території Європи в XVII ст. правлячою верхівкою були монархи, які мали безмежну владу. Проте ця система час від часу призводила до конфліктів, війн тощо. Варто відзначити, що також ця абсолютна монархія призводила не лише до війн, але і до незадоволення серед населення, здебільшого це незадоволення поставало серед низів суспільства, які на той час були позбавлені політичних прав взагалі [45, с. 32–45].

По-друге, щодо економічної проблеми це була загальна проблема. Знову ж таки XVII ст. було періодом економічної нестабільності практично у всіх країнах Європи. Криза, надмірне оподаткування, обмеження торгівлі це основні фактори, які сильно вплинули на те, що низи населення почали сильно обурюватись саме через податок практично на все, а вже через самий податок і збільшувалось обмеження на торгівлю [31, с. 139–149].

Також спостерігалось загострення суперечностей між двома протилежними типами господарювання: козацьким, яке базувалося на фермерській діяльності, такій як землеробство та сільське господарство, і фільварковим, що ґрунтувався на використанні підневільної праці селян-кріпаків. Останні були орендовані феодалами, які використовували їхню працю на своїх землях, при цьому платячи їм за цю роботу [45, с. 32–45].

Іншою економічною передумовою була недоречність між політичним лідерством, яке козацтво фактично здобуло в українському суспільстві, і погіршенням його становища з введенням «Ординації» 1638 року [45, с. 32–45].

По-третє, важливою передумовою стало релігійне питання. Питання, яке може отримати найбільше уваги. Цей період вважався епохою боротьби католиків та протестантів. Саме релігійне питання піднімало найбільше обурення. Ця боротьба призвела до великої кількості політичних напруженостей та нерозбірливості. У цей період почалось посилення релігійних утисків православних українців, відповідно до цього і почалось з утисками українців,

витіснення православних українців з релігійної арени, як православних та їх покатоличення та ополячення [45, с. 32–45].

По-четверте, важливою передумовою також була психологічна сфера. Як нам відомо з вище написаних слів, йшла грандіозна релігійна боротьба, національне підґрунтя і бажання помститися в українському суспільстві поширювалися через ступінь і характер насильства, яке здійснювали пани, урядовці, орендатори та католицьке духовенство. Ці дії викликали злість серед українців і посилювали їхнє бажання помститися. Безперечно якби вища влада, а саме Речі Посполитої (короля і сейму) мала б достатньо повноважень і певний авторитет між верствами суспільств для контролю дій польських магнатів та шляхти в Україні [45, с. 32–45].

По-п'яте, період XVII ст. сприяв розширенню писемності. Відбувся глобальний переворот в освіті та писемності. Зростання грамотності серед верств населення призводить в той час до збільшення кількості людей, котрі почали розуміти наскільки важлива свобода слова тощо. Також почалось поширення: різного роду інформації, ідей про свободу слова, рівність та права людини [45, с. 32–45].

Тут також можна згадати про вплив філософії, зокрема це були ідеї Просвітництва. Варто відзначити про те, що цей вплив був дуже потужним саме на політичні думки людей і їх ставлення до влади. Ідеї про права людини зазнали значного розвитку, що також сприяло на соціальні домовленості та обмеження повноважень влади, що в комплексі спонукали до виклику існуючого політичного устрою [42, с. 32–45].

Рушійною силою були – козаки, селяни, міщани, православне духовенство та частина дрібної української шляхти. Щодо характеру, який несла за собою Національна революція 1648 року це перш за все національно-визвольний, подруге релігійний і третє це соціальний.

Отже, вище написані передумови створили хорошу базу для Національної революції у XVII ст. у політичній сфері. Виходячи з цього, можна трактувати, що низи населення, які колись були позбавлені будь-яких політичних прав і прав

взагалі, ті, які найбільше потерпали від будь-яких економічних та соціальних проблем, тепер вони вже почали вимагати більшого впливу зі свого боку на певні політичні рішення та відстоювали думку збереження таких своїх прав і надалі.

Щодо причин, причини були включали в себе як політичні так і соціально-економічні аспекти. До періоду XVII ст. було характерно монополії сильних монархічних держав, які невпинно хотіли утвердити свою владу та контроль над територіями. Але відповідно паралельно з цим було вже національна свідомість, розуміння своїх прав тощо, тому національна свідомість цих народів, які входили до монархічних держав була на висоті.

Ось декілька найважливіших причин, які можна внести до спуску чому почалась Національна революція.

Козацтво постійно стикалося з систематичним гнобленням: магнати безмілостно конфіскували їхні хутори, луки, ставки та млини, вимагали сплату десятини і накладали жорстокі покарання на кожен прояв непокори. Багато козаків змушували стати кріпаками, а ті, хто протривівся, були ув'язнені та піддані жорстоким побиттям.

Селянство надмірно терпіло гноблення. Система панщини на Наддніпрянщині досягла рівня, коли селяни були зобов'язані працювати на своїх панів протягом 4 днів на тиждень, а в західних районах ця кількість становила навіть 6 днів. Це означало, що селяни мали дуже обмежений час для своїх особистих справ та підвищення власного добробуту.

Крім панщини, яку селяни вже сплачували, на них покладалися інші повинності, які вимагали виконання різних видів робіт. Селяни були змушені працювати в маєтках своїх панів і виконувати різноманітні роботи, такі як лагодження гребель, перевезення дров, біління полотна та збереження майна панів. Ці додаткові обов'язки додавали селянам значне навантаження і обмежували їх можливості для власної роботи та підвищення благополуччя.

Українці були позбавлені можливості активно діяти в місцевому самоврядуванні міст, а посади, які раніше належали їм, були зайняті представниками інших національностей.

Українці стикалися з різного роду перешкодами при намаганні вступити до цеху, займатися ремеслом чи торгівлею.

Процес насадження уніатства та католицизму посилювався, супроводжуваний переслідуванням православ'я.

Тому можна підвести підсумок, що багато народів вже в ту епоху розуміли, наскільки важливо бути незалежним, як економічно так і в політичному плані. Населення почало усвідомлювати своє спільне, а саме: культурну спадщину, мову, етнічність та історію, що вже могло створити непоганий фундамент для формування національних ідентичностей.

Необхідно викоремити наступну хронологію подій.

Лютий 1648 – 1652 роки – За прагненням до відновлення вольностей Війська Запорозького, Б. Хмельницьким очолювана група старшин і козаків в осінній період 1647 року підготувала план повстання. Однак неуспіх у його реалізації змусив їх перебраться на Запорожжя. В результаті битв на Жовтих водах та під Корсунем Річ Посполита була розгромлена, створюючи сприятливі умови для походу в центральні регіони України. Проте гетьман і більшість старшин ще не розглядали можливість повного розриву з Річчю Посполитою, вірячи в реформування її політичного устрою шляхом посадження на королівський трон монарха-некатолика. Національно-визвольна боротьба зазнала остаточної поразки, що призвело до трагічного поділу України на дві частини: менша частина, де у результаті революційних змагань була сформована Українська держава (Гетьманщина), і більша частина, яка продовжувала перебувати під владою Речі Посполитої [18, с. 293–350; 2, с. 45–68].

Червень 1652 року – серпень 1657 року – Богдан Хмельницький, гетьман Запорозької Січі, дійсно зазнавав численних труднощів після перемоги в козацькій повстанській війні проти Польської корони. Незважаючи на те, що він зумів домогтися певних перемог та створити Українську державу, Хмельницький не зміг ефективно скористатися своїм положенням для визволення західноукраїнського регіону та забезпечення стійкого мирного співіснування з Польщею. Після перемоги під Корсунем у 1648 році,

Хмельницький продовжив свою кампанію проти Польської корони і здобув ряд перемог. Проте, його переговори з Варшавою в 1652 році не принесли очікуваних результатів. Результатом цього був невдалий польський наступ на Брацлавщину в 1653 році. Тим часом, тривалі військові дії та їхні наслідки, такі як голод, епідемії та захоплення татарами, призвели до великих людських втрат і занепаду економіки. Б. Хмельницький також зустрічався з труднощами в управлінні країною та підтримкою населення. Частина козаків ухилялася від військової служби, а населення почувало незадоволення політикою уряду. Крім того, Хмельницький мав протистояти спробам Москви здійснити контроль над управлінням та збором податків в Україні. Наближаючись до кінця свого життя, Богдан Хмельницький передав владу своєму синові Юрію і встановив монархічну форму правління. Він також призначив І. Виговського регентом при своєму синові. Проте, Богдан Хмельницький не мав можливості бачити довгострокові наслідки своїх дій, оскільки помер 27 липня 1657 року, незабаром після передачі влади. Смерть Хмельницького стала великою втратою для Української держави. Він був не лише визначною постаттю в історії України, але й визнаним лідером і стратегом. Його смерть призвела до політичних та внутрішніх непевностей в країні, зокрема до боротьби за владу між різними фракціями і конфліктами в українському козацтві. Наступні роки після смерті Хмельницького були важкими для Української держави. Відсутність сильного лідера та політичні нестабільності викликали соціальні та економічні проблеми. Країною охопили нові конфлікти з Польщею та Московським царством, а також внутрішній розкол між різними фракціями та змагання за владу. Таким чином, хоча Богдан Хмельницький зумів здобути перемоги та створити Українську державу, його недостатній успіх у визволенні західноукраїнського регіону та негативні наслідки тривалих військових дій призвели до складних внутрішніх проблем та втрат для країни після його смерті [18, с. 293–350; 2, с. 68–74].

Серпень 1657 року – червень 1663 року – Внаслідок недосвіду Ю. Хмельницького, І. Виговський використав цю ситуацію і у вересні відсторонив Хмельницького від влади. Пізніше, у жовтні 1657 року, на

Корсунській раді, Виговський зміг обрати себе гетьманом. Втім, хоча його зовнішня політика сприяла зміцненню міжнародного становища держави, він ігнорував соціально- економічні досягнення суспільства та козацького народу, порушував традиційні права і свободи запорожців, знецінював старшиною і обмежував гетьманські прерогативи. Це призвело до зростання опозиційного соціально-політичного руху в листопаді 1657 року. Лідерами цього руху стали січові старшини, які прагнули забезпечити провідну політичну роль Запоріжжя в козацькій Україні, а також полтавський полковник М. Пушкар [18, с. 293–350; 2, с. 74–89].

Запорожці, козаки з Полтавського полку, а також соціально-економічно незахищені козаки й громадські верстви активно діяли як основні сили в цих подіях. У результаті підтримки з боку московського уряду та помилок гетьмана, у березні 1658 року протест переріс в громадянську війну. Спроби запобігти її поширенню не принесли успіху, незважаючи на розгром, що його зазнав гетьманом І. Виговським під Полтавою 31 травня 1658 року. Також були застосовані репресії проти опозиційно налаштованих старшин та населення. Ця соціально-політична боротьба призвела до поділу козацької України на дві державні утворення [18, с. 293–350].

Липень 1663 року – червень 1668 року – Після приходу до влади, Павло Тетеря посилив заходи щодо об'єднання козацької України, активно співпрацюючи з Річчю Посполитою та Кримським ханством. Проте, відновлення «польських порядків» на Правобережжі призвело до вибуху Паволоцького повстання наприкінці травня під проводом І. Поповича. Після придушення повстання, гетьман підтримав похід польського короля Яна II Казимира Вази в Лівобережжя [2, с. 89–105].

Початок Правобережного повстання відбувся у листопаді 1663 року, а тривав воно до середини березня 1664 року. Участь правобережних козацьких полків на початку конфлікту принесла успіх кампанії. Проте, через жорстокі репресії з боку жовнірів і татар, спротив населення призвів до поразки повстанців. Протягом цього часу група старшин, очолювана І. Виговським,

змовила проти П. Тетері, метою якої було позбавити його влади та скасувати Чуднівський договір. Незважаючи на те, що змову виявили, у лютому 1664 року розпочалося Правобережне повстання, яке охопило території Правобережної Гетьманщини, Полісся, півдня Волині та сходу Подільського воєводства. Незважаючи на жорстокі репресії з боку військ Речі Посполитої, повстання завершилося перемогою. У червні 1665 року П. Тетеря позбавили посади гетьмана, яку перехопив С. Опара. Однак у серпні гетьманом був обраний П. Дорошенко, котрий до кінця року утвердив владу в Правобережжі [28, с. 7–48; 21, с. 34].

Восени 1665 року на Лівобережжі І. Брюховецький здійснив укладання Московських статей, що суттєво обмежило його політичну автономію в складі Московського царства разом із Запорозьким козацтвом. Незадоволений політикою інкорпорації з боку Москви, в лютому 1668 року І. Брюховецький організував повстання. До середини березня практично всю територію Лівобережжя визволено від московського панування. Наприкінці травня П. Дорошенко прибув на ці терени, на бік якого перейшли місцеві полки. Після вбивства І. Брюховецького, 8 червня 1668 року козацька рада обрала П. Дорошенка гетьманом об'єднаної козацької України [33, с. 8; 32, с. 129–138; 13, с. 4–59; 12, с. 406–412].

Червень 1668 року – вересень 1676 року – Після прибуття влітку османсько-татарського війська, розпочалися бої, що призвели до спустошення Правобережжя до середини вересня 1674 року. У листопаді поляки перейшли в наступ, а до кінця року окупували Брацлавщину. В квітні 1675 року польський король Ян III Собеський призначив О. Гоголя гетьманом наказним. П. Дорошенко спробував узгодити свої дії з Запорозькою Січчю і намагався скликати генеральну раду для обрання єдиного гетьмана, але безуспішно. Улітку його положення значно погіршилося, а на осінь практично всі державні інституції на Правобережжі були ліквідовані. Влада гетьмана обмежувалася лише столицею та її околицями. Тому у вересні 1676 року, коли лівобережні полки та московські війська з'явилися під стінами Чигирини, П. Дорошенко

відмовився від гетьманської посади. Правобережна гетьманщина перестала існувати. Національна революція, яка вимагала жертв життя, ймовірно, не менше 2,6 – 3,2 мільйонів осіб (загалом із 4-5 мільйонів українців), зазнала поразки [18, с. 293–350].

Це стало наслідком декількох причин. По-перше, еліта не мала достатнього досвіду в державному будівництві, і процес консолідації навколо української державної ідеї був незавершеним. По-друге, в українському суспільстві переважали індивідуальні, групові та соціальні інтереси перед національними та державними. По-третє, центральна влада була слабкою, і після смерті Богдана Хмельницького виникла республікансько-олігархічна форма правління, що сприяла конфліктам за гетьманську посаду та всевладдю старшин на місцях. По-четверте, гетьманські уряди мали свої прорахунки в суспільстві, а також спостерігалися анархо-охлократичні рухи серед соціальних низів. Нарешті, втручання іноземних держав, зокрема їхня спроба ліквідувати самостійну Українську державу, також вплинуло на цю ситуацію. [9, с. 293–350].

Національна революція в Україні відіграла важливу роль у контексті європейського революційного руху на початку Нового часу. Вона характеризувалася тривалістю, складністю та протиріччями боротьби за незалежність, нерівномірним та імпульсивним розвитком. Релігійний фактор також відіграв важливу роль, а національно-визвольна боротьба перепліталася з соціальною. Революція також відрізнялася регіональними відмінностями і відсутністю єдності серед політичної еліти, що негативно вплинуло на її хід. Національна революція в Україні має багато спільного з революцією 1566–1609 років в Нідерландах. Обидві революції відрізнялися подібними характеристиками, такими як формування державного життя, розвиток національної свідомості, визначення української державної ідеї та соціально-економічних змін. Важливе значення національної революції полягало в відновленні державного життя, розвитку національної свідомості та формуванні нової моделі соціально-економічних відносин. Вона також збагатила традиції національно-визвольної та соціальної боротьби в Україні [18, с. 293–350].

Поразка під Берестечком відіграла вирішальну роль у обмеженні автономії козацької держави. Згідно з умовами Білоцерківського договору, укладеного 18 вересня 1651 року, козацький реєстр був обмежений 20 тисячами чоловік, влада гетьмана поширювалась лише на Київське воєводство, і йому було заборонено здійснювати зовнішні відносини. Крім того, шляхта отримала дозвіл повернутись до своїх маєтків.

Ці обмеження та невдачі спонукали старшину до розуміння, що вони не зможуть вибороти свою автономію самотійно. Поразка під Берестечком демонструвала козакам їхню відносну безсилість проти сильних противників. Це привело до подальшого розвитку подій, які ведуть до втрати автономії та залежності козацької держави від зовнішніх сил. Активний пошук союзників був важливою стратегією гетьмана. Він намагався залучити союзників для підтримки козацької держави і підвищення свого роду до рівня князівського. Проте молдавська авантюра завершилась трагічно, коли у 1653 році помер його син. Битва під Жванцем також призвела до зради з боку татар, що призвело до подальшого ослаблення позицій козаків [36].

Ідея союзу з Москвою поступово набувала все більшої популярності серед козацьких ідей. Однак дипломатична невизначеність тривала з 1648 року, оскільки московський уряд відкладав ухвалення рішення щодо союзу. Остаточне рішення було прийняте Земським собором 1 жовтня 1653 року, і під час російсько-українських переговорів, які проходили у січні-березні 1654 року, цей акт був юридично оформлений. В Переяславі були узгоджені принципові засади майбутнього союзу. Проте вже на цьому етапі виникли конфлікти, що свідчили про розбіжності в підході до цього союзу [27, с. 418–440]. Після узгодження принципових засад у Переяславі, кожна зі сторін почала трактувати ці рішення по-різному, і це призвело до розбіжностей. Деякі фахівці вважають, що події січня 1654 року, коли було узгоджено принципові засади майбутнього союзу, мали ритуальний характер і не мали чітко визначених практичних наслідків. У березні 1654 року козацька делегація вирушила до Москви, де передала проект договору з 23 пунктами для розгляду. Після двотижневих переговорів сторони

з змогли досягти компромісу, і були підписані так звані Березневі статті [7, с. 18–23]. У відповідності до даного документа, Україна зберігала форму управління, що є характерною для республіки, мала територіально-адміністративний поділ та нову систему соціальних відносин. Крім того, країна зберігала повну незалежність у внутрішній політиці. В той же час, існували деякі обмеження на її суверенітет, наприклад, збір податків з українського населення контролювався російською стороною. Крім того, існували заборони на дипломатичні відносини з Варшавою та Стамбулом [32, с. 8–52].

Укладання Переяславського договору дуже змінило геополітичну ситуацію в регіоні [19, с. 35–85]. Улітку 1654 року, Польща та Крим підписали Вічний договір про взаємну підтримку, в той час, як Москва затримувала свою допомогу. Незабаром гетьман зрозумів, наскільки повільним і ненадійним союзником виявилася Москва. У 1655 році, Москва і Польща уклали перемир'я. [32, с. 8–52]. Такі неповороткі дії союзника призвели до категоричної реакції гетьмана. Гетьман розпочав процес створення коаліції проти Польщі, яка включала Швецію, князівство Семигорське, Бранденбург, Україну, Молдавію та Волощину. З приходом Карла X і початку польсько-шведської війни, саме шведський вектор політики стає основним для нього. Однак смерть гетьмана 27 липня 1657 р. перервала процес формування шведсько-українського союзу. У процесі розгортання національно-визвольних змагань (1648–1657 роки) у середовищі козацької еліти були чітко сформульовані фундаментальні основи національно-державницької ідеї: право українцям створювати свою державу в свої прадавній межах; принципи незалежності і соборності української держави; генетичний зв'язок козацької державності з Київською Руссю, спадкоємність кордонів, традицій та культури княжої епохи.

Установлення власної територіальної структури та створення функціонуючих органів публічної влади були проявом функціонування держави. Протягом періоду Хмельниччини, Українська держава простягалася на площу практично 200 тисяч квадратних кілометрів, охоплюючи Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. Населення цих територій становило майже 3 мільйони

осіб [38, с. 108–131]. Система органів публічної влади складалася з трьох урядів: генерального, полкового і сотенного.

В формальному аспекті, найвищим органом влади була військова рада, в якій кожен військовий мав право голосу. Проте, цей орган не функціонував постійно. На практиці, реальна влада належала генеральному урядові, який складався з гетьмана та генеральної старшини, включаючи генерального обозного, осавула та інших урядових посадовців. Гетьман був головою України і мав широкі повноваження. Він видавав універсали, скликав ради та виступав як вища судова інстанція.

Генеральна старшина керувала окремими галузями і виявилася такою: генеральний обозний, осавул, хорунжий – керували військом і відповідали за його матеріальне забезпечення; генеральний бунчужний – охорона гетьмана; знаків влади; генеральний писар – зовнішні зносини; генеральний суддя – судовий орган, апеляційна інстанція для полкових і сотенних судів; генеральний підскарбій – фінансові справи.

На регіональному рівні владу здійснювали сотенні уряди. У великих містах, управління здійснювали магістрати, а в малих, але привілейованих, – отамани. Звичайним містам керували городові, а в селах – сільські отамани. У цей період Україна мала постійну військову силу, чисельність якої не була стійкою. Основу становило реєстрове козацтво. Армія формувалася з добровольців, і у вирішальні моменти її чисельність досягала 100–150 тисяч осіб. Територія держави була розділена на полки та сотні. У 1648 році було 16 полків і 272 сотні, а у 1650 році вже 20 полків [6, с. 110–145]. У середині XVII ст. в Україні формувалася незалежна козацька держава, відома як Військо Запорозьке. Проте, цей процес стикався з великими викликами через складну геополітичну ситуацію того часу. Річ Посполита та Кримське ханство не бажали визнавати нову державу, що ускладнювало здійснення планів гетьмана Богдана Хмельницького. У своїх спробах вирішити цю проблему, українське керівництво зверталось до потенційних країн-протекторів. Вже в 1648 році гетьман Хмельницький надіслав листа до турецького султана з проханням включити

Військо Запорозьке до його протекторату. Однак, через релігійні та політичні причини, ця стратегія не принесла очікуваних результатів. Релігійні суперечки між християнським та мусульманським світами, а також непостійність кримських татар, які зраджували козакам в критичні моменти, спричинили провал цієї турецької політики в Україні.

З середини 1648 року в українському суспільстві почав проявлятися москвофільський настрій, який, за спостереженнями М. Грушевського, найбільшою мірою знайшов підтримку серед київського духовенства та еліти. В зв'язку з цим, наприкінці того ж року гетьманський уряд звернувся до патріарха Паїсія, намагаючись отримати підтримку та захист від одновірного царя. Хоча ця спроба мала негативні наслідки, московська карта почала грати все більшу роль не лише в зовнішній політиці Хмельницького, спрямованій на послаблення Польщі, але й визначала шляхи еволюції української державності протягом другої половини XVII – XVIII ст.

Питання українсько-московських відносин під час національно-визвольної війни привернуло увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, які внесли значний внесок у вивчення цього періоду. Проте, це стало однією з найбільш політизованих тем в українській історії нового часу, що призвело до значних розбіжностей між істориками, школами і напрямками в історіографії, а також внесло певну дозу суб'єктивізму, догматизму та ідеологічної упередженості в її вивчення. Дослідники, які працювали в Радянському Союзі (В. Голобуцький, О. Касименко, О. Козаченко, Л. Олійник, Ф. Шевченко та ін.), в основному стверджували, що Б. Хмельницький вже з 1648 року остаточно прийняв рішення про приєднання до Москви. Зарубіжні історики та науковці, навпаки, намагалися зобразити картину постійних конфліктів і непорозумінь між Військом Запорозьким та московським царем, що виникали з 1648 року. Отже, дослідники з різних країн мали відмінні підходи та інтерпретації українсько-московських відносин, що ставило під сумнів об'єктивність деяких досліджень.

Загалом, період національно-визвольної війни та відносин з Московським царством у другій половині XVII – XVIII ст. був складним і багатограним, і

дослідження цього періоду продовжуються з метою кращого розуміння історичних подій та їх впливу на формування української державності. Зрозуміло, що як перший, так і другий підхід не сприяють з'ясуванню наукової істини, пошук якої необхідно проводити, відмовившись від будь-якої упередженості та екстраполяції сучасних політичних доктрин на ґрунт середини XVII ст. Українсько-московські відносини 1648–1654 років пройшли динамічний, неоднорідний і почасти неоднозначний шлях розвитку, позначений неодноразовими переходами від зближення до відчуження та навпаки. Хмельницький, прагнучи залучити московського царя до антипольського союзу, вдавався до різних тактичних прийомів, щедрих обіцянок, дипломатичного тиску і навіть, можливо, не зовсім етичних демаршів. Так, гетьман наполегливо викривав перед московськими політиками «лядське лукавство» у ратифікаційному акті положення, згідно з яким передбачалося збирання коштів в Україні здійснювати хоч і за допомогою місцевих урядників, але від імені царя і «...отдавати в государеву казну тем людям, кого государь пришлет; и тем людям над зборщики смотреть...».

В інших аспектах зовнішньої політики українського суверенітету також існували важливі обмеження. Було заборонено встановлювати вільні дипломатичні зносини з Польщею і Туреччиною, а також вимагалось повідомляти протектора (Московську державу) про характер відносин з іншими країнами. Додаткові умови, які встановив російський уряд, зміцнювали залежність Війська Запорозького від Москви. Однак, в цілому, взаємини між обома сторонами мали характер васалітету, за яких українська сторона гарантувала збереження існуючого суспільно-політичного устрою, територіально-адміністративного поділу, соціально-економічних відносин, системи юстиції, незалежності збройних сил та інших аспектів.

Україна після 1654 року продовжувала існувати як самостійна держава і зберігала політичну незалежність. Її зв'язок з Російською державою мав характер конфедерації. Підписання союзницької угоди з Москвою створило сприятливі умови для вирішення військово-стратегічних завдань, що стояли перед

українським керівництвом. Крім того, цей акт мав велике політичне значення у контексті звільнення українського суспільства від польського впливу, як зазначав В. Липинський. Тому я погоджуюся з думкою І. Крип'якевича, що союз з Московською державою був результатом розумних політичних розрахунків української політики в конкретних історичних умовах середини XVII ст.

Б. Хмельницький виявився досить успішним дипломатом завдяки укладенню Переяславсько-московського договору. Цей договір став важливим кроком в дипломатичних зусиллях козацтва. Після укладання договору з Москвою, Б. Хмельницький зосередив свої зусилля на реалізації програми державного будівництва. Однак, обмеження українського суверенітету, введені урядом Олексія Михайловича, не задовольняли гетьмана, оскільки не відповідали його прагненням до створення незалежної держави. Тому ратифікаційні акти царя не було оголошено в Україні, а Богдан Хмельницький продовжив працювати на досягнення своїх цілей: «як при всіх давніших політичних комбінаціях, так і тепер – не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом до скріплення своєї влади і держави».

Проблеми між Україною та Московією виникали через незгоду щодо військово-стратегічного планування та підпорядкування білоруських земель. Ці розбіжності підірвали стійкість українсько-московського союзу.

Великим випробуванням для союзу стало підписання Москвою окремого Віленського перемир'я у вересні 1656 року. Це перемир'я суперечило планам гетьмана щодо об'єднання українських земель в єдиній національній державі. Оголошення результатів московсько-польських переговорів викликало обурення в Чигирині [35, s. 23; 37, s. 3; 13, с. 20–33].

У жовтні відбулися наради старшин, на яких аналізувалася ситуація та шукали варіанти виходу з кризи, що виникла через дії Москви. Українське керівництво змінює свій зовнішньополітичний курс, надаючи перевагу військово-політичним союзам з Швецією та Трансільванією. Враховуючи негативні наслідки Віленського перемир'я для відносин з Москвою, важливо не

перебільшувати розмір розриву між сторонами, оскільки українське керівництво розуміло, що без перемоги над Польщею та гарантій татарського нейтралітету відмова від Переяславсько-московської системи була б непродуманою та мала б негативні наслідки для України.

Крім того, слід зазначити, що стратегічне партнерство з Швецією та Трансільванією не гарантувало успішної реалізації далекосяжних політичних планів Богдана через недостатню їхню солідарність. Тому Хмельницький, ведучи самостійну зовнішню та внутрішню політику, старається уникати загострення відносин з Москвою, якщо це необхідно не найбільш терміново [4, с. 418–423].

Богдан Хмельницький, знявши осінню 1656 року облогу Львова, не лише уникає проникнення московських гарнізонів до фортеці, але й рекомендує шведському королеві бути обережним у відношенні московського уряду, так як «...без причини, ибо не получаем от них большую помощь, имея много врагов... почему союз з ними оказался весьма полезным». Під час переговорів з шведськими дипломатами та комунікацій з Москвою Богдан наполегливо й послідовно пропагує примирення між воюючими сторонами, що відкриває перспективи успішного завершення війни з Польщею. Шведський посол Лільекрон, чії головні завдання в Україні включали пошук шляхів українсько-шведського зближення та розрив українсько-московського союзу, у середині 1657 року проаналізувавши ситуацію та з'ясувавши настрої політичного керівництва Війська Запорозького, прийшов до висновку, що останнє є твердим прихильником збереження союзницьких зв'язків з Москвою і «...нет никаких средств склонить их к другим намерениям» [39, с. 163–167].

Смерть Богдана Хмельницького влітку 1657 року мала значний вплив на хід подій в Українській державі та на її відносини з Московією. Принципові принципи, які були встановлені до середини 1657 року, не влаштували ні українську, ні російську сторони. Уряд Олексія Михайловича бачив у Переяславсько-московському договорі можливість відновлення контролю над Київським та Чернігівським князівствами, які вони раніше втратили. Тому вони

сприймали умови договору 1654 року як тимчасові та мали намір змінити їх на свою користь в майбутньому. Смерть Богдана Хмельницького призвела до послаблення гетьманської влади і сприяла Московії у зміні характеру відносин з Військом Запорозьким. У другій половині 1657 року до України прибули численні посланці та кур'єри з Москви, які порушували такі питання, як передача українських доходів до московської скарбниці, фінансування козацького війська, розміщення московських військових українських містах та їх вплив на судову систему, передача міста Старий Бихів під юрисдикцію Москви тощо [36, s. 147–213]. Олексій Михайлович ухвалив рішення направити делегацію під керівництвом боярина Олександра Михайловича Трубецького до Івана Виговського. Ця делегація мала завдання вплинути на умови союзу таким чином, щоб обмежити козацький суверенітет. Для досягнення цієї мети перед відправкою делегації на Лівобережжя було введено значну кількість військових сил під командуванням Григорія Григоровича Ромодановського та Василя Борисовича Шереметєва.

Іван Виговський, новий український гетьман, був досить добре знайомий з зовнішньополітичними аспектами, які використовував Богдан Хмельницький, і ймовірно, підтримував їх і брав активну участь у їх реалізації. Тому на початку свого гетьманства він продовжив дипломатичну лінію українського уряду щодо відносин з Москвою. Немає підстав стверджувати, що І. Виговський мав початкову пропольську орієнтацію і наміри розривати українсько-московський союз. Більше того, його зв'язувала давня дружба з московським урядом (можливо, не зовсім морального характеру). Тому, ставши гетьманом, Виговський розраховував на підтримку Москви і активно демонстрував вірність союзницьким обов'язкам. Проте це не заважало йому протистояти московським діям, спрямованим на обмеження козацького суверенітету та досягнення територіальних пожегтів.

Спроби представників з Москви впливати на українське керівництво, не приносять успіху. Замість цього, вони допомагають І. Виговському на Корсунській раді (жовтень 1657 р.) зміцнити свою владу і зберегти

недоторканість основних принципів українсько-московського союзу. Однак починають виявляти все більший вплив на розвиток відносин між Україною та Москвою внутрішні фактори суспільно-політичного життя в Україні, починаючи з кінця 1657 року. Гетьман І. Виговський та політичні сили, що його підтримували, виявилися неспроможними вирішити гострі проблеми, що виникли в суспільстві. Залякані загрозою громадянської війни, гетьман, на зразок своїх опонентів, шукає вихід з кризи не в Україні, а за її межами. Обмежена перспектива такої політики стала очевидною вже в другій половині січня 1658 р., коли московська сторона запропонувала наступні умови в обмін на надання допомоги: встановити залоги на чолі з воєводами до Чернігова, Ніжина, Переяслава та інших «знатных городы, где пристойно»; передати білоруські міста Старий Бихів та Чаус під царську владу; вивести козацькі загони з території Білорусі та заборонити їм майбутній вхід на білоруські землі та інші умови.

На цей раз позиція І. Виговського стала більш вразливою, і тому він принципово згодився на вимоги Москви [36, s. 150–213]. Як наслідок серйозних помилок уряду Виговського та провокативних дій з боку московської сторони, відносини між двома країнами загострилися. Уосени 1658 року ця напруженість переросла у відкритий збройний конфлікт. З метою протидії Москві, гетьман вирішив укласти угоду з Польщею. Проте орієнтація на Польщу українського керівництва зазнала невдачі, виявившись об'єктивно недоцільною. Публікація умов Гадяцької угоди, яку підтвердив польський сейм у першій половині 1659 року, спричинила не лише відхід лівобережних полків від Виговського (це було в значній мірі результатом наслідків військових дій середини 1658 року та жорстокості союзних татарських орд гетьмана), але й втрату підтримки правобережною шляхтою, яка до того часу є була головною опорою. Саме в цьому оточенні з'явилася необхідність «двірського» перевороту, через який гетьманська посада потрапила до Юрія Хмельницького.

РОЗДІЛ 3

Московський чинник у розвитку внутрішнього протистояння Руїни Українського Гетьманату (1660–1676 роки)

Вибори, що відбулися для визначення молодого Ю. Хмельницького як гетьмана, створили сприятливу атмосферу для зміцнення національного злагодження в Україні та поліпшення відносин з Москвою. Юрій, ще під час життя свого батька, був визнаний його спадкоємцем на посаду регіментарства. Він був оточений аурую слави великого Богдана. Крім того, Юрій не зазнав жодних наруг чи компрометаційних дій участю в кровопролитному громадянському конфлікті [15, с. 22–43].

Політичні сили, що підтримували Юрія, прагнули пройти між Сціллою та Харібдою польсько-московських претензій на український спадок, «обманюючи і лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.». Усвідомлюючи небезпеку продовження війни з Москвою, уряд Юрія Хмельницького намагався поновити союзницькі відносини з царем на основі козацького проекту від 17 лютого 1654 року [15, с. 22–43]. На підставі набутого досвіду взаємовідносин з Москвою протягом останніх п'яти років, було внесено певні доповнення й уточнення до Жердівських статей. Метою цих змін було закріплення суверенітету Війська Запорозького у сфері зовнішньої політики та гарантування недопущення Москви до втручання у його внутрішні справи. Царський уряд мав зовсім інші наміри, що стосувалися відновлення спілки.

Подібно до ситуації два роки тому, Москва знову намагалася залучити Військо Запорозьке до залежності від Романовської корони під час гетьманських виборів. За умов наявності військової присутності Москви в Україні, посилення москвофільських настроїв на Лівобережжі та послаблення позицій українських політиків-самостійників після поразки І. Виговського, князю О. М. Трубецькому вдалося не лише відкинути Жердівський проект, а й нав'язати Юрію фальсифікований варіант так званих «Прежних статей 1654 года» та 18 нових

статей, які суттєво спотворили початковий характер українсько-московської угоди. Зокрема, фальсифікат договірних статей 1654 року встановив такі положення: новообраним українським правителям було обов'язково їздити до Москви для отримання підтвердження законності своєї елекції; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату; заборонялися будь-які зовнішньополітичні контакти Війська Запорозького без належного дозволу царя. У нових статтях гетьману заборонялося виходити на похід без дозволу Москви, але водночас вимагалось готовність виконувати військовий наказ відповідно до монаршого наказу; московські гарнізони під керівництвом воєвод вводилися до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані, і водночас козацькі гарнізони були виведені з білоруських міст; Старий Бихів, де місцеве населення визнавало владу Війська Запорозького, був переданий в управління царської адміністрації; заборонялося проводити перевибори гетьмана без дозволу царя, а самому гетьману було наказано призначати та звільняти полковників лише за радою, а також карати старшину смертною карою без суду та інші подібні заходи [15, с. 22–43].

Отже, навіть поверховий аналіз договірних умов 1659 року очевидно показує їх несумісність правових актів 1654 року та сильну несумісність з політичними цілями українського керівництва, які були закріплені в Жердівському проекті Переяславських статей 1659 року. Ці статті насправді намагалися обмежити політичну самостійність Української держави, включаючи її адміністративну включеність в Росію, а отже, перетворення відносин між державами з конфедераційних на федеративні. Переяславський договір по суті підірвав незалежність Української держави, що викликало глибоке розчарування та незадоволення серед козаків і старшини, особливо на правому березі [15, с. 22–43].

Спроби Хмельницького скасувати невігідні умови, нав'язані Трубецьким Війську Запорозькому (місія А. Одинця та П. Дорошенка в кінці 1659 року до Москви), не призвели до успіху. Тверда позиція уряду Олексія Михайловича, зрозуміло, не сприяла зниженню напруги в українсько-московських

відносинах. Самійло Величко, при аналізі причин укладання нового договору Юрієм Хмельницьким з Польщею восени 1660 року (Слободищенський трактат), зокрема вказував: «Из давнейшей причины переменения в неких клявулях пактов отеческих Переяславскими, а особливе взглядом нового придатку в тех пак- тах о що всегда от старшини и полковников был поносимый и стужаемый» [40, с. 179–193].

Усвідомлюючи це, нова угода з поляками також не гарантувала українській незалежності, а навпаки, прискорювала процес її знищення, навіть порівняно з українсько-московським договором 1659 року. Цей крок уряду Юрія Хмельницького став фатальним не лише для нього особисто, а й спричинив негативні наслідки для майбутньої долі України, зокрема, територіального розчленування, яке було закріплено на Ніжинській раді в середині 1663 року шляхом призначення прихильника Москви Івана Брюховецького на посаду гетьмана Лівобережжя.

Таким чином, московський уряд, не здатний підкорити всю Україну своєму протекторату, вкладає свої ставки на москвофільські елементи на лівобережному регіоні та, отже, сприяє територіальному розчленуванню країни. Повна підтримка, надана Брюховецьким Москві перед гетьманськими виборами, підштовхує уряд Олексія Михайловича до широкомасштабних інкорпораційних заходів в Україні. У цей час певні політичні сили на Лівобережжі, які ворожили спробам Брюховецького зміцнити гетьманську владу, переконували Москву в необхідності проведення реформи державного устрою України. Весною 1664 року, єпископ Мефодій, відданий прихильник Москви, направив царю доповідну записку, в якій аргументував необхідність радикальної реформи політичної системи України, спрямованої на обмеження влади гетьмана та посилення впливу московської адміністрації в Гетьманщині [40, с. 179–193].

Різні члени козацької старшини та міщани висловлювали подібні пропозиції. У вересні 1665 року І. Брюховецький здійснив поїздку до Москви, намагаючись підтвердити свою вірність царському трону та отримати більше політичної ваги. Однак уряд Олексія Михайловича мав відмінні плани. Вже 20

вересня московські урядовці вимагали, щоб усі податки з України надходили до царського скарбу. Під тиском з боку Москви, 11 жовтня І. Брюховецький погодився з цією умовою. Однак у підсумкових документах переговорів царський уряд вніс зміни, які значно змінювали попередні угоди. Організація збирання податків, збирання грошей та збіжжя, а також контроль над збирачами покладалися не на гетьманську адміністрацію, як пропонував Брюховецький, а на царських воєвод. Кількість воєвод у землях України збільшилася більше ніж вдвічі. Крім того, звичайне населення міст та сіл підпорядковувалося безпосередньо царю та його представникам в Україні – воєводам. Ці зміни суттєво вплинули на розподіл влади та контролю над ресурсами в Україні, що відображало бажання Москви підкорити та підпорядкувати українське населення. Вони також спричинили зростання невдоволення серед українців. При розгляді Московських статей 1665 року варто звернути увагу на питання щодо призначення московського представника на посаду Київського митрополита. Ця пропозиція, безперечно, виникла з боку гетьмана, який таким чином намагався знизити роль українського духовенства у суспільно-політичному житті України, оскільки церковні ієрархи виступали проти його планів щодо посилення гетьманської влади.

Практичне втілення цього нововведення означало не лише формальне підпорядкування українського духовенства московському патріархові (на що наголошувала Москва), але й відкривало новий етап інкорпорації Української держави. Ця історична колізія яскраво демонструє політичну свідомість українських державних діячів, коли особистий егоїзм, політична недалекоглядність і пріоритет особистих інтересів перед державними призводили до занепаду української державності та підпорядкування українських земель іноземним правителям. Підписання Московського договору викликало обурення не лише серед широких верств українського суспільства, але й опозицію з боку москвофільських сил, зокрема єпископа Мефодія та київського духовенства. Напруга відносин з Москвою ще більше поглибилася з середини 1666 року, коли до України прибули царські воєводи для проведення перепису

населення та оподаткування на користь московського монарха [40, с. 179–193]. Численні зловживання воєвод спричиняють неодноразові непорозуміння і конфлікти з місцевим населенням, які на Переяславщині переростають в антигетьманське та антимосковське повстання. У таких умовах підписання Москвою 13 січня 1667 р., за висловом С. Величка, «на всем козакам не полезном Андрусовском торгу» перемир'я з Польщею, що закріплювало поділ України на дві частини і, отже, створювало непереборні труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у межах національної держави, стало могутнім каталізатором зростання антимосковських настроїв на Лівобережжі, козацька старшина якого на початку 1668 р. розриває угоду з Москвою та ухвалює рішення об'єднатися з Правобережжям. Уже навесні того року владу царя над лівобережним регіоном фактично повністю було ліквідовано, а московська присутність в Україні локалізована територіями, що їх займали залоги ратних людей, які вистояли проти козацького наступу (в Переяславі, Чернігові та Ніжині) [40, с. 179–193].

На початку липня гетьман об'єднаної України Петро Дорошенко повертається на Правобережжя, щоб відбити наступ польського війська. Скориставшись з цього, на Лівобережжя вторглися московські війська під командою Г. Г. Ромодановського, які, не зустрівши серйозного опору, стрімко просувалися в глибину українських земель. За таких умов на Лівобережжі активізує свою діяльність партія політичних діячів поміркованого толку, економічно пов'язаних з північно-східним регіоном, що виступала за мирне співжиття з могутнім сусідом як передумову утихомирення краю. Речником цього політичного угруповання виступає єпископ Лазар Баранович, який у цей час активно листується з Москвою та Многогрішним, шукаючи прийнятних умов замирення. Присягаючи Москві, Многогрішний прагнув насамперед уникнути військової поразки від Ромодановського, мало дбаючи при цьому про умови замирення. Відповідно, посланці наказного гетьмана заявили в Москві, що «...к царскому величеству будут казацкие послы, чтоб позволил царское величество быть у них гетману Рускому и войска с ним, сколько изволит... а те царского

величества войска учнут кормить казаки...» [40, с. 179–193]. Д. Многогрішний особисто поспішив висловити свою лояльність сюзерену, зазначаючи, що бажає «тайно от своего писаря писать государю о надобных делах». Однак Л. Баранович та старшини мали іншу точку зору щодо відновлення союзу між Україною та Москвою. Вони переконували наказного гетьмана в тому, що цар «проявить милосердя» до козаків, надаючи їм різні «привілеї».

Після того, як П. Дорошенко дізнався про план Д. Многогрішного, він звернувся до нього з проханням відмовитися від цього ризикованого кроку. Але, пізнавши його неминучу небезпеку, він радив прийняти московську протекцію на умовах, «які були встановлені гетьманом Богданом Хмельницьким, і щоб усі воєнні люди були виведені з усіх міст» «...на тех статьях, что учинил гетьман Богдан Хмельницкий и чтобы их всех городов ратные люди были выведены» [40, с. 179–193].

Агітація Л. Барановича та П. Дорошенка, а також факт переправи П. Дорошенка на Лівобережжя 9 жовтня разом з татарським загоном, суттєво вплинули на еволюцію поглядів Д. Многогрішного. Раніше наказний гетьман згоджувався на присутність московських військ в Україні за рахунок місцевого населення, передавання українських податків до царської скарбниці тощо. Однак тепер він висував перед Москвою такі попередні умови: збереження прав козаків, які були закріплені в конституції під час правління Богдана Хмельницького; виведення військових сил з території України; проведення амністії для всіх осіб, що брали участь у протестних акціях проти Москви. А якщо «его величество нашою службою возгнушается, – зазначив Д. Многогрішний у листі до Олексія Михайловича, – то мы при вольностях наших умирать готовы и имеем ордн, подущающія нас на пролитие христанской крови» [20, с. 98–111].

На початку березня 1669 року, під час гетьманських виборів в Глухові, були остаточно узгоджені умови щодо відновлення українсько-московського союзу. Незважаючи на намагання старшини повернутися до умов, встановлених у 1654 році, зокрема стосовно присутності московських військ на території України, рішучий вплив мав відіграти факт наявності розмобілізованої

російської армії. Під проводом Ромодановського, який очолював делегацію з Москви, гетьману та старшині вдалося домовитися про присутність воєвод у Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі. Зокрема, Глухівськими статтями було заборонено зовнішньополітичні зносини гетьманського уряду, передбачалася інтервенція окремих російських представників у внутрішні справи України. Було встановлено, що гетьман не може бути позбавлений свого посадового статусу без організованого спеціального розслідування з боку Москви, за винятком випадків «зради».

Підписавши Глухівський договір, царський уряд відмовився визнавати правомірність Московських статей, які передбачали інкорпораційні зміни. Фактично, це означало відродження договірних принципів, які були сформульовані у 1659 році. Це означало, що обидві сторони повернулися до взаємної домовленості, враховуючи попередні угоди, і відмовилися визнавати односторонні інкорпораційні зміни, які були внесені раніше [10].

Глухівські статті дійсно відіграли важливу роль в історії українсько-московських відносин у 70–80-х роках XVII ст. Вони повертали Україні права адміністративної автономії Війська Запорозького, хоча територія, підвладна гетьману, була обмежена лише лівобережним регіоном згідно з нормами Андрусівського перемир'я.

Глухівські статті стали основою політичного компромісу між Гетьманщиною, яка була здеморалізована Руїною, та московським урядом. Разом зі статтями 1659 року, Глухівський варіант був використаний при укладенні договорів у 1672, 1674 та 1687 роках. Проте, варто зазначити, що при обранні як Івана Самойловича, так і Івана Мазепи, поступово, але послідовно обмежувалися українська автономія [32, с. 129–138].

Проте, в редакцію договору 1687 року були включені лише ті положення угоди 1669 року, які повністю задовольняли династію Романових, і всі нові умови мали на меті обмеження державних повноважень Гетьманату. Особливо символічним у контексті зміни поглядів московських політиків на українське питання було включення пункту 19 до тексту Коломацького договору, в якому,

серед іншого, зазначалося: «...народ малороссийский всякими меры и способи с великороссийским соединять...», щоб були під однією царською державою «...обще, яко единой христианской верн и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край – гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: «Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом...» [43].

Цей пункт вказував на намір Московії закріпити та унормувати кордони та стосунки з Україною на необмежений термін, з метою забезпечення дружніх та мирних відносин. Це положення заперечувало національну характеристику влади гетьмана, а також українську державність загалом. Крім постійних формально-правових обмежень політичної автономії Гетьманщини, протягом 70-80-х років XVIII ст. відбувалося далі практичне злиття з Росією, що іноді суперечило умовам чинних правових угод.

Проведення розслідування та суду в Москві, що призвело до звільнення Д. Многогрішного та І. Самойловича з посад, було у несумісності з пунктом 20 Глухівського та 6 Переяславського договорів. Крім того, протягом цього періоду московський уряд активно втручався у кадрову політику Гетьманату. Велику роль у контролі за ситуацією в Україні, нагляді за діяльністю козацької адміністрації, зокрема гетьмана, відігравав Малоросійський приказ, заснований у 1663 році, чия компетенція, обсяг роботи і штат постійно зростали.

Швидкі та суттєві зміни в соціально-економічному та політичному устрої Російської монархії, а також формування нової державної доктрини її керівництва наприкінці XVII ст. неухильно приводили до початку значних перетворень у відносинах з Україною. Зростаючі імперські амбіції, які все частіше визначали політичний курс уряду Петра I, почали міцно впливати на справи України.

Формування незалежної Української козацької держави Війська Запорозького у середині XVII століття відбувалося в складних геополітичних умовах. Відмова Речі Посполитої та Кримського ханства визнати суверенітет нової держави робила дуже проблематичними можливості реалізації планів

гетьмана Богдана Хмельницького. Ця ситуація змусила українське керівництво активно шукати дипломатичні виходи шляхом залучення третьої сторони, такої як країни-протектори або групи країн-протекторів. У другій половині 1648 року гетьманський уряд вжив перших кроків у цьому напрямі, коли Богдан Хмельницький особисто написав листа турецькому султану з пропозицією прийняття козаків під його протекторат [45, с. 32–85].

Проте, не зважаючи на те, що султан висловив попередню згоду прийняти Військо Запорозьке під свою опіку та навіть видати гетьману «диплом на князівство Руське», туркофільська політика в Україні, як зауважував В. Липинський, приречена на невдачу з-за вічного релігійного протистояння християнського та мусульманського світу, а також ненадійності турецьких васалів – кримських татар, які зраджували козаків в найбільш критичні моменти [45, с. 32–85].

Українське суспільство з середини 1648 року також почало відчувати вплив московської ідеї, яка, за спостереженнями М. Грушевського, мала найбільше послідовників серед київського духовенства та еліти. В цьому контексті гетьманський уряд наприкінці року звернувся до патріарха Паїсія, щоб забезпечити собі підтримку та захист від одновірного царя. Незважаючи на негативні наслідки цієї дії, московська карта стала домінуючою не лише у зовнішній політиці Б. Хмельницького, спрямованій на нейтралізацію Польщі, але й в значній мірі визначила шляхи розвитку української державності протягом другої половини XVII – XVIII ст. Проблема відносин між Україною та Московією під час національно-визвольної війни привертала увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, чий науковий внесок є значний [45, с. 32–85].

Разом з цим вона стала одним з найбільш полемізованих епізодів української історії нового періоду, що викликало значні розбіжності в поглядах окремих істориків, шкіл і напрямів історіографії, а також призводило до внесення суб'єктивізму, догматизму та ідеологічної упередженості в її відображення. Наприклад, вітчизняні дослідники, які працювали в радянський

період (В. Голобуцький, О. Касименко, О. Козаченко, Л. Олійник, Ф. Шевченко та ін.), більшістю своїх досліджень намагалися довести, що Б. Хмельницький вже з 1648 року остаточно націлювався на приєднання до Московського царства. [45, с. 32–85].

Очевидно, що вітчизняні історики та науковці діаспори прагнули відтворити сценарій непримиренних постійних непорозумінь та конфліктів, які безперервно виникали у відносинах між Військом Запорозьким та московським царством, починаючи з 1648 року. Зрозуміло, що обидва підходи не сприяють встановленню наукової правди. Шукаючи об'єктивності, необхідно відмовитися від усіх упереджень та екстраполяції сучасних політичних доктрин на події середини XVII ст. Українсько-московські відносини 1648–1654 років пройшли складний, різноманітний і в певній мірі суперечливий шлях розвитку, який включав багаторазові зміни від зближення до відчуження і навпаки [45, с. 32–85].

Б. Хмельницький, прагнучи залучити московського царя до антипольського союзу, вдавався до різних тактичних прийомів, щедрих обіцянок, дипломатичного тиску і навіть, можливо, не зовсім етичних демаршів. Так, гетьман наполегливо викривав перед московськими політиками «лядське лукавство» у ратифікаційному акті положення, згідно з яким передбачалося збирання коштів в Україні здійснювати хоч і за допомогою місцевих урядників, але від імені царя і «..отдавати в государеву казну тем людям, кого государь пришлет; и тем людям над зборщики смотреть...».

Разом з цим, існували інші важливі обмеження українського суверенітету в сфері зовнішньої політики. Зокрема, було заборонено встановлювати незалежні дипломатичні зв'язки з Польщею і Туреччиною, а також вимагалось повідомляти протектору про характер відносин з іншими країнами. Додаткові положення, внесені урядом царства, підсилювали залежність Війська Запорозького від Москви. Однак, загалом, характер двосторонніх відносин між сторонами відображав васальну модель, при якій українська сторона забезпечувала збереження існуючого соціально-політичного ладу, територіально-

адміністративного поділу, системи соціально-економічних відносин, судової системи, незалежності збройних сил та інших аспектів [45, с. 32–85].

Таким чином, Україна зберігала політичну автономію і залишалася окремою державною утворенням після 1654 року. Взаємозв'язки з Російською державою мали конфедеративний характер. Укладання союзної угоди з Москвою створювало сприятливі умови для вирішення військово-стратегічних завдань, які стояли перед українським керівництвом.

Також варто зазначити, що В. Липинський підкреслював велике політичне значення Переяславсько-московського договору у контексті звільнення українського суспільства від польського королівства. Тому ми повністю згодні з І. Крип'якевичем, що цей союз з Московським царством був обґрунтованим рішенням української політики та важливим досягненням козацької дипломатії в конкретно-історичних умовах середини XVII ст. Завершивши договір з Москвою, Б. Хмельницький сконцентрувався на продовженні реалізації державної програми будівництва.[45, с. 32–85].

Український гетьман Богдан Хмельницький не враховував обмеження українського суверенітету, які встановив уряд Олексія Михайловича. Ратифікаційні акти царя не були опубліковані в Україні, і Богдан Хмельницький йшов своїм власним шляхом, націлений на зміцнення своєї влади та держави. Виникли незгоди між сторонами щодо військово-стратегічного планування та питань підпорядкування звільнених білоруських земель, що підірвали незвичайно крихку українсько-московську коаліцію. [45, с. 32–85].

Підписання московською стороною Віленського перемир'я у вересні 1656 року стало серйозним випробуванням для української держави, оскільки це порушило плани гетьмана щодо об'єднання українських земель у єдиній національній державі. Звістка про результати московсько-польських переговорів викликала обурення в Чигирині. В першій половині жовтня столицею пройшли наради старшин з метою оцінки ситуації та пошуку виходу з кризи, спричиненої діями Москви.

В нових умовах українське керівництво змінює свій зовнішньополітичний курс, надаючи пріоритет військово-політичним союзам з Швецією та Трансільванією. Незважаючи на негативні наслідки Віленського акту для українсько-московських відносин, варто зрозуміти, що розрив між сторонами не був настільки глибоким. Українське керівництво усвідомлювало, що без перемоги над Польщею та забезпечення гарантій татарського нейтралітету, ліквідація Переяславсько-московської системи була б передчасною і помилковою, а для України мала б найтрагічніші наслідки. Крім того, шведсько-трансільванська опція не гарантувала реалізацію далекосяжних політичних планів Богдана через нещирість його партнерів. Тому Хмельницький, проводячи самостійну зовнішню та внутрішню політику, яка суперечила договірним принципам 1654 року Б. Хмельницький намагався уникати загострення відносин з Москвою, якщо це не було нагальною потребою. Він розумів, що збереження стосунків з північно-східним сусідом було важливим у контексті досягнення перемоги над Польщею та забезпечення нейтралітету татар. Тим самим, він спрямовував зусилля на реалізацію своєї програми державного будівництва [45, с. 32–85].

Таким чином, знімаючи облогу Львова восени Однак саме з цього часу, з кінця 1657 р., на розвиток українсько-московських відносин дедалі більший вплив починають справляти внутрішні фактори суспільно-політичного життя в Україні. Гетьман І. Виговський та політичні сили, які його підтримували, виявилися неспроможними розв'язати гострі проблеми, що постали перед суспільством.

У зростаючій загрозі громадянської війни гетьман, наслідуючи своїх опонентів, вирішив шукати вихід із кризи поза межами України. Проте така політика виявилася недалекоглядною, і це стало очевидним у другій половині січня 1658 року. Московська сторона, надаючи допомогу, поставила перед гетьманом такі вимоги: встановити залоги, очолювані воєводами, у містах Чернігів, Ніжин, Переяслав та інших «знатних городах»; передати білоруські міста Старий Бихів та Чаус під владу царя; вивести козацькі загони з території

Білорусі та заборонити їм вступати на білоруські землі і т. д. В цей раз позиція гетьмана Виговського була вразливішою, тому він принципово погодився з вимогами Москви.

Таким чином, гетьман, стикнувшись зі складною ситуацією та насильницькими вимогами Москви, був змушений зробити компроміси, які суперечили національним інтересам України. Це свідчило про вразливість його політичної позиції та недостатню увагу до захисту інтересів своєї держави [31, с. 32–85].

Соціальна політика українського керівництва, яка була нерозважливою, разом з прорахунками в зовнішній політиці, призвела до втрати довіри українського суспільства і глибокого розколу. Це створило сприятливі умови для Москви, яка могла маніпулювати конфліктуючими сторонами та втручатися у внутрішні справи Війська Запорозького, з метою обмеження його суверенітету. В результаті серйозних помилок уряду І. Виговського та провокацій з боку Москви, відносини між двома державами загострилися, що у осени 1658 року призвело до відкритого збройного конфлікту [45, с. 32–85].

З метою протидії Москві, гетьман укладає угоду з Польщею. Однак, орієнтація українського керівництва на Польщу була приречена на невдачу. Публікація умов Гадяцької угоди, яку польський сейм ратифікував у першій половині 1659 року, призвела до ряду наслідків. Вона спричинила відхід лівобережних полків від Виговського (що було наслідком жорстокості татарських орд, союзників гетьмана, під час воєнної кампанії середини 1658 року). Крім того, гетьман втратив підтримку правобережної старшини, яка до цього часу була його основною опорою. В цьому середовищі з'явилася ідея «двірського» перевороту, в результаті якого гетьманська посада перейшла до Юрія Хмельницького. Вибір молодого Ю. Хмельницького на посаду гетьмана створив сприятливі умови для національного злагодження в Україні і нормалізації відносин з Москвою. Юрій вже за життя свого батька був оголошений спадкоємцем на посаду гетьмана, він був оточений славою великого Богдана. Крім того, він не втратив своєї репутації через участь у внутрішньому

громадянському конфлікті. Політичні сили, що підтримували Юрія, намагалися маневрувати між польськими та московськими претензіями до української спадщини, «обманюючи і лякаючи великого князя Московського і короля Польського» [45, с. 32–85].

Уряд Юрія Хмельницького, усвідомлюючи небезпеку продовження війни з Москвою, намагався відновити союзницькі відносини з російським царем на основі козацького проекту від 17 лютого 1654 року. У Запорозькій Січі були запроваджені Жердівські статті, які вносили доповнення та уточнення з метою закріплення суверенітету Війська Запорозького у зовнішній політиці та гарантування невторчання Москви у внутрішні справи козаків.

Велике символічне і політичне значення в цій справі надавалося титулу «князя всієї Русі». За тодішніми уявленнями, лише володар з таким титулом міг претендувати на Київ та його історичне спадщину. Тому вперше титул «великий князь всієї Русі» прийняв Іван Данилович Калита ще в XIV ст. Інші московські князі також користувалися цим титулом. У XV ст. на монетах, чеканених великим князем московським, з'явився напис «Господар всієї землі Руської». Це свідчило про політичні претензії Москви на лідерство в Руській землі.

Ці обставини відображали значення та символіку титулу «князя всієї Русі» у міждержавних відносинах і підкреслювали важливість для України збереження свого суверенітету та незалежності в контексті відносин з Москвою.

В історико-публіцистичних творах того часу, зокрема у «Повісті про Флорентійський собор» Симеона Суздальця (40-і роки XV ст.), та у «Похвальному слові тверському великому князю Борису Олександровичу» інока Фоми (близько 1453 року), почали використовуватись титули, в яких зустрічається згадка про «всю Русь».

Такі вживані титули, що посилювали політичні претензії Москви на лідерство в Руській землі, відображали велич і авторитет московського князівства. Вони були спрямовані на закріплення статусу Москви як центру об'єднаної Русі та підвищення її престижу у міжнародній арені [46, с. 307–362]. Указана подія з розмови Івана III з новгородським послом Микитою Ларіоновим

у 1470 році вказує на використання титулу «всієї Русі» як символічного вираження політичної доктрини об'єднаної Русі під владою Москви. Зазначені слова Івана III підкреслюють його претензії на лідерство і контроль над усією Руською землею. Він посилається на спадщину Володимира Великого і Рюрика, щоб підтвердити свою принципову роль як спадкоємця і продовжувача давніх традицій об'єднаної Русі. Це має на меті закріплення легітимності московської влади і підсилення її престижу як центру об'єднаної Русі. Використання титулу «всієї Русі» було політичним засобом для підкреслення влади та претензій Москви на лідерство у Руській землі того часу: «єдин рід тих великих князів, раніше київських, до великого князя Дмитрія Юрійовича Всеволода Володимирського, а від того великого князя да іже і до мене рід їх» [46, с. 307–362].

Згідно з викладеними даними, використання титулу «всієї Русі» Іваном III та іншими правителями Московської держави відображало нову політичну доктрину та програму на майбутнє. Ця доктрина передбачала приєднання інших «руських» земель до Московської держави і базувалась на ідеї загально-руського характеру влади московського великого князя. У літописному зведенні «Поліхрон», створеному під керівництвом митрополита Фотія в період з 1410 до 1418 року, було обґрунтовано пріоритет Москви перед Вільно у справі об'єднання всіх земель Київської Русі. Це обґрунтування ґрунтувалося на твердженні про пряме спадкоємство Москвою державно-політичної традиції Києва і Володимира, а також на врегулюванні протиріч між Москвою, Твер'ю, Псковом і Великим Новгородом.

Одне з важливих джерел для офіційної переробки ідеї возвеличення великокнязівської влади було «Сказання про князів Володимирських». Перша редакція цього твору з'явилася до 1533 року і ґрунтувалася на посланні Спиридона [46, с. 307–362].

Зазначені факти свідчать про систематичні спроби політичних та інтелектуальних кол засновників Московської держави офіційно обґрунтувати

їхні претензії на владу над усією Руською землею і виправдати їхнє патримоніальне право на всі руські землі, зокрема на Київ як государеву отчину.

«Сказання про князів Володимирських» відіграло значну роль у політичній ідеології Московської держави. Воно обґрунтовувало загальноруський характер влади московського великого князя шляхом підтримки ідеї про божественність московської влади та наслідування прав київських князів.

Крім того, «Сказання» використовувалося для обґрунтування претензій Москви на землі, які колись належали Київській державі, в контексті боротьби з Литвою. Ці ідеї почали використовуватись у офіційних монументальних історико-публіцистичних пам'ятках починаючи з 50-х років XVI ст.

Офіційні джерела, такі як Воскресенський літопис, «Государевий родословець» (1555) і «Степенна книга» (1560–1563), включили ці ідеї для ідеологічного обґрунтування російського єдинокоролівства та законності претензій на приєднання руських земель до Московської держави.

Зазначені зусилля московського престолу показують, що були вжиті навіть фальсифікації та вигадки для створення ідеологічної бази для розширення влади Московської держави [46, с. 307–362].

Москва розглядала землі Білорусі та України як свій історичний спадок і вважала, що ці землі повинні бути повернуті в склад загально-руської держави під її владою. Московські царі вбачали в цьому свій державний, національний та релігійний обов'язок. Вони ставили перед собою завдання звільнення православного населення Білорусі та України від польсько-литовської залежності. В рамках цієї політики Москва намагалась поширити свою владу на ці території та встановити режим, який би відповідав її інтересам. Ця політика викликала напруження та конфлікти між Московською державою та Польсько-Литовським Королівством, яке також претендувало на контроль над цими землями. Суперечності між Москвою та Польсько-Литовським Королівством були однією з причин конфліктів та війн, що тривали протягом історії. Таким чином, Московська держава прагнула відновити свої історичні претензії до

земель Білорусі та України, вважаючи це своїм обов'язком перед православним населенням і частиною загально-руської держави [46, с. 307–362].

Ідеологія Московської держави містила месіанські елементи, які підкреслювали особливу роль і значення Москви в християнському світі. Згідно з цією ідеєю, після падіння Риму та заволодіння Константинополем «латинською» єресь ставилися до себе як до «нечистих» і «турецьких» завойовників, що не мають істинної християнської віри. У цьому контексті Москва позиціонувалась як останній залишок істинного християнського віровчення, «Третій Рим», та опора всього православ'я в світі. Московського государя вважали покровителем і захисником православ'я, маючи обов'язок поширювати і захищати православну віру та єдиновірців по всьому світу. Московські монархи та їхні піддані вважали себе істинно православним народом, обраною групою, яка має місію нести істину і духовність іншим народам. Це створювало основу для зовнішньої політики Московської держави, спрямованої на захист та поширення православ'я, а також на зближення з іншими православними країнами та церквами. Ці ідеї сприяли формуванню особливої самосвідомості національної ідентичності в Російській державі та відіграли важливу роль у формуванні зовнішньої політики та внутрішніх суспільно-релігійних процесів у Московській державі [46, с. 307–362].

Плани гетьмана створити незалежну українську державу та зміцнення монархічних тенденцій в його діяльності суперечили планам царського престолу щодо приєднання «київського» спадку. Ці плани гетьмана можуть бути сприйняті як загроза для концепції російської державності та зовнішньої політики, яка базувалась на ідеї Москви як єдиного істинного православного царства та центру вселенського православ'я. В разі реалізації планів гетьмана, можливим було б поява ще одного слов'янського, православного «царства», яке мало б наслідувати права Київської Русі та змагатися з Москвою. Це створювало загрозу для ключового принципу російської концепції державності та зовнішньої політики. Такі плани гетьмана можна сприйняти як виклик для Московської держави та її претензій на лідерство в православному світі. Це може бути

розглянуто як конкуренція між різними центрами сили та впливу на пострадянському просторі, зокрема в контексті відродження національних свідомостей та бажання незалежності. Отже, плани гетьмана можливо підірвали б фундаментальні принципи російської державності та зовнішньої політики, адже поставили під сумнів роль Москви як єдиного центру православ'я та притягання всього православного народу [42, с. 190–294]. Москва і Україна мали різні погляди на свою роль і місце в східній Європі та слов'янському православному світі. Московська держава вважала себе останнім «Третім Римом» і претендувала на лідерство в православному світі, тоді як Україна відстоювала свою національну незалежність і самовизначення. У боротьбі за контроль над Україною, Москва прагнула повернути свої колишні території та зберегти свою месіанську роль, уникаючи конкуренції з боку незалежної України. Ця боротьба також відображала геополітичні інтереси Московської держави та її бажання зберегти свій статус суб'єкта міжнародних відносин. Все це перекреслювало ключові принципи української національної державної ідеї, яка боролася за свою незалежність та особисту свободу людини. Попередні традиції та концепції, які стали частиною світобачення обох народів, було неможливо згодити в одному політичному просторі [42, с. 190–294].

Після 24 лютого 2022 року соціально-політична і соціально-економічна обстановка в Європі та її можливий розвиток стали предметом серйозного обговорення. Існує ризик, що локальний конфлікт на сході Європейського Союзу може перетворитися на геополітичний збройний конфлікт з використанням зброї масового знищення. У минулому столітті визнання принципу взаємної непропорційної шкоди від ядерної зброї стримувало потенційних агресорів від застосування військової сили. Проте зараз російська Федерація, шляхом окупації та анексії українських територій, викликає сумніви щодо ефективності механізмів запобігання світовим війнам, які були розроблені раніше. Експерти розподіляються за щодо можливого розвитку подій. Один з оптимістичних поглядів представлений професором Гарвардського університету С. Пінкером,

автором книги «Добрі ангели нашої природи: Зменшення насильства в історії та його причини»

На підставі аналізу обширного статистичного матеріалу автор прийшов до висновку, що поширення грамотності, демократії, розвиток наднаціональних інститутів та нові технології, такі як атомна бомба, телебачення та Інтернет, знизили стимули для початку великомасштабних війн. Комерціалізація свідомості, яка характерна для сучасної економіки, також сприяє загальному заспокоєнню, перетворюючи ворогів на споживачів. Ці «ангели-охоронці» допомагають запобігати світовим війнам, і людство переживає, можливо, найбільш мирний період своєї історії. Ця концепція, хоч і знайшла широке суспільний відгук, зазнала критики з боку істориків, політологів та статистиків. Найбільш послідовні критики цих поглядів – когнітивний психолог С. Пінкер і творець гіпотези «чорних лебедів» Н. Талеб – на Нобелівському симпозіумі 2016 року математично спростували дані про зниження насильства у світі і прийшли до висновку, що великі війни з мільйонами жертв неминучі і можуть відбутися навіть у найближчі десятиліття. Так до чого ж ми маємо готуватися: тривалому спілкуванню з «добрими ангелами» чи швидкій зустрічі з «чорним лебедем» наступної світової війни? Відповідь на це запитання складніша, ніж здається фахівцям у галузі когнітивної психології та математики [30, с. 279–282]

Оскільки відомо, що популярні теорії «кінця історії» і «нульового зростання» виявилися помилковими, хоча перша обґрунтовувалася вербальними засобами, а друга – математичними моделями, готуватися потрібно до обох гіпотетичних варіантів розвитку подій в надзвичайно складній і непередбачуваній системі сучасних політичних і соціально-економічних відносин. Світова війна можлива, але не необхідно наслідком. Чи можна вважати поточну агресію РФ початком чергової світової війни, зважаючи на те, що Україна отримує фінансову підтримку та озброєння від численних західних партнерів, а РФ – пакети санкцій за вторгнення в Україну? Відповідь на це питання залежатиме від результату протистояння між Україною і країною-агресором.

У випадку перемоги України на полі бою третьої світової війни вдасться уникнути, і не здійсниться похмуре пророцтво Н. Талеба. За поразки України ймовірність розв'язання світової війни істотно зросте у зв'язку з логікою реалізації як традиційної нової імперської російської ідеології, так і нової путінської доктрини «повернення споконвічних російських земель». Якщо ж військові дії РФ проти України будуть зупинені в результаті компромісного дипломатичного рішення, почнеться «друга холодна війна», яка стане таким же знаряддям стримування РФ, як «перша холодна» була знаряддям стримування СРСР.

Україні, якщо вона опиниться на передовій лінії нової холодної війни, доведеться пройти тривалий шлях адаптації. У цій ролі вона стане все більш цінною для своїх союзників і матиме їхню зростаючу підтримку. Проте, вона також буде стикатися з зростаючим тиском з боку РФ. Крім того, українське суспільство повинно готуватися до подолання неодмінних соціально-культурних і психологічних наслідків війни. Про це вже на початку минулого століття писав видатний соціолог П. Сорокін у своїй роботі «Сучасний стан Росії». П. Сорокін також звертав увагу на інші негативні наслідки війни, які включають зниження життєвого рівня, обмеження прав і свобод громадян, масове переміщення людей, мілітаризацію та зростання державного втручання в усі сфери життя громадян. Він також підкреслював необхідність післявоєнного подолання руйнівних феноменів для демократичного суспільства, таких як політична радикалізація, мілітаризація свідомості, зростання тривожності, ворожості та агресії, чорно-біле сприйняття, атмосфера підозрілості і «полювання на відьом».

Соціальна консолідація, подолання геополітичних розбіжностей, мобілізація ресурсів виживання, піднесення патріотичної свідомості та формування національно-громадянської ідентичності можуть сприяти подоланню негативних наслідків війни. Ці соціально-культурні феномени створюють основу для зміцнення суспільства, залучення громадян до спільних цінностей і мети, а також формування відповідального громадянського

ставлення. Щодо скарг соціологів на недостатню увагу до вивчення війни, дійсно, деякі класики соціології можуть не приділяти їй достатньо уваги, але це не означає, що війна не є предметом наукових досліджень. Існують роботи і дослідження, присвячені вивченню воєнних конфліктів, їх соціальним наслідкам та впливу на суспільство. Наприклад, робота С. Малешевича може служити цікавим джерелом для дослідження війни з соціологічного погляду. Вивчення воєнних подій та їхніх наслідків є складним і має багато аспектів, які потребують уваги дослідників. Соціологічні дослідження можуть вносити важливий внесок у розуміння соціальних, культурних та психологічних аспектів війни та допомагати у розвитку стратегій подолання її наслідків для суспільства [4, с. 3–63].

У XIX ст., як і тепер, розбалансованість, розлад і збентеження у відчуттях й думках, що їх супроводжують, осмислювалися у консервативних термінах «хвороби», патологічного стану суспільства, що потребують лікування та повернення до колишньої норми, тобто реставрації, якогось зворотного руху. А в більш радикальних комуністичних і соціалістичних колах – як революційні зміни, що провіщували нові впорядкованість і справедливість та не мають аналогів в історії. Соціології й повірялося, згідно з позитивістською установкою О. Конта, не так діагностувати явища і стани, як приписати засоби оздоровлення суспільства на нових засадах соціальної міцності та сталості.

Загальний контекст вашого висловлення вказує на нестабільність суспільства, спричинену різними факторами, такими як війни, революції, епідемії та технологічні зміни. Ви вказуєте на необхідність розібратися з поточною ситуацією і знайти відповіді на соціальні виклики та негаразди.

Соціологія, як наука, дійсно ставить за мету дослідження соціальних явищ, зокрема, таких як війни, соціальні нерівності, конфлікти та їхні наслідки. Соціологи досліджують причини та наслідки цих явищ, а також шукають шляхи подолання соціальних криз та забезпечення стабільності у суспільстві.

Враховуючи важливість розуміння теперішнього стану і поточних подій, соціологія може внести значний внесок у пояснення та аналіз соціальних

негарздів та допомогти у формулюванні стратегій подолання викликів невизначеності та кризових ситуацій. У світлі вашої заявки про авторський колектив, який досліджував важливі аспекти виняткової ситуації, було б корисно мати більше контексту або уточнень щодо конкретного дослідження та авторів, щоб краще розуміти їхні висновки та методологію дослідження. Зокрема, важливо знати, про яке саме дослідження або авторів ви говорите, щоб отримати докладнішу інформацію про їхні результати та підхід до дослідження.

Зауважу, що на початковому етапі війна зазвичай породжує хаос, що може призвести до поширення неправильних оцінок, а соціальні інститути, які повинні регулювати суспільний розлад, можуть втратити цю здатність.

По-друге, важливо зазначити, що помітне послаблення соціального контролю над подіями та процесами в суспільстві може бути як тимчасовим, так і постійним явищем. Тому на короткій відстані спостережень у 2022 році, надійність суджень і висновків постійно ставиться під сумнів через високу динаміку ситуації. Фактичний пізнавальний статус підтвердження або спростування достовірності стане відомим лише згодом.

По-третє, індивідуальні практики адаптації і самозахисту, інноваційні форми взаємодії та співробітництва між інститутами, організаціями, категоріями населення та окремими громадянами створюють своєрідні соціальні «острови» порядку посеред безладу, спричиненого війною. Це творче пристосування та «приручення» винятковості та плутанини.

По-четверте, надзвичайність стосується й самої соціології, її здібності отримувати релевантне чи правдоподібне знання про стани і процеси в суспільстві. Якщо читати лише повідомлення у традиційних і новітніх медіа, то там соціологія майже виключно зводиться до опитувань громадської думки.

Таким чином, можна зробити висновок, що московський чинник в розвитку внутрішнього протистояння Руїни Українського Гетьманату був значною мірою негативним. Його вплив підкреслює нестабільність та вразливість Гетьманату перед зовнішнім втручанням. Цей період історичні події

показують важливість внутрішньої єдності та солідарності для збереження незалежності та самостійності національної держави.

Також варто відзначити, що вплив московського чинника на розвиток внутрішнього протистояння в Гетьманаті також спричинив додаткові економічні та соціальні проблеми. Московське царство прагнуло контролювати економічні ресурси та ринки Гетьманату, що призводило до експлуатації та втрати власної економічної самодостатності. Це стимулювало соціальні напруження, зростання недовіри до московського впливу та загострення збройної агресії. У результаті, роздробленість українських політичних сил, зумовлена московським втручанням, призвела до послаблення Гетьманату та збільшення його залежності від Російського царства. Цей період є важливим для вивчення та розуміння історичних факторів, які вплинули на формування та розвиток української державності.

РОЗДІЛ 4

Використання матеріалів кваліфікаційного дослідження в навчально-виховному процесі в загальноосвітній школі

На сьогоднішній день, зовнішні відносини між Україною та російською федерацією є напруженими. У відповідь на складну внутрішньополітичну ситуацію в Україні, росія у березні 2014 року анексувала Крим. Пізніше, російська влада спровокувала антиукраїнські події на Сході України, підтримуючи сепаратистів у Донбасі. Росія намагається скористатись тривалим протистоянням між українськими військами та проросійськими формуваннями для зміцнення свого геополітичного впливу в Європі. Президент росії Володимир Путін веде імперську політику стосовно України, наслідуючи приклад великих московських князів та царів.

Аналогічну зовнішньополітичну стратегію, як у сучасний час, відображав російський цар Олексій Михайлович та його нащадки в середині-другій половині XVII ст. Гетьманщина, ослаблена тривалою війною з Річчю Посполитою та внутрішніми конфліктами, була змушена визнати перевагу Москви. Вивчення історичного досвіду українсько-російських відносин має запобігти повторенню помилок сучасного керівництва України. Для цього важливо включити матеріали з джерельно-монографічного дослідження та висновки бакалаврської роботи в шкільну програму з історії. Навчальна програма школи була розроблена відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України № 52 від 13 січня 2017 року та № 201 від 10 лютого 2017 року, які втілюють Концепцію реалізації державної політики з реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року.

Згідно з навчальною програмою, основною метою шкільної історичної освіти є: формування вільної особистості, яка розуміє загальнолюдські та національні цінності; виховання громадянської свідомості, спрямоване на розвиток почуття патріотизму та усвідомлення політичних і культурних

цінностей; виховання толерантного ставлення до різних поглядів, релігійних переконань та звичаїв, а також вміння знаходити спільну мову з представниками інших культур для досягнення спільних цілей.

У вивченні українсько-російських відносин в 8 класі історії велике значення мають інтегровані змістові лінії. Вони реалізуються через знання, ціннісні компоненти, міжпредметну та внутрішньо предметну інтеграцію, позакласну гурткову роботу, а також участь у загальнонаціональних учнівських олімпіадах і конкурсах.

У контексті нашого магістерського дослідження особливе значення має реалізація змістової лінії «Громадянська відповідальність». Ця лінія сприяє формуванню активних учасників суспільства. Учні 8 класу навчаються розуміти і захищати як свої власні права, так і права інших людей, а також розвивають у них усвідомлення цінності громадянської позиції. Дякую за надану інформацію про вивчення українсько-російських відносин у 8 класі в контексті історії України та всесвітньої історії. Програма передбачає розгляд цих відносин у контексті історичних подій та процесів, що відбувалися у XVII столітті.

Структура курсу історії України в 8 класі містить такі розділи:

1. Землі України у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.).
2. Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.).
3. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.
4. Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.
5. Українські землі у 20–90-х роках XVIII ст.

У курсі всесвітньої історії для 8 класу передбачено такі розділи:

1. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин.
2. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі.
3. Держави Західної Європи в XV – XVII ст.
4. Османська імперія. Країни Східної Європи в XV – XVIII ст.
5. Епоха Просвітництва.
6. Східний світ у XV – XVIII ст. (оглядово).

Метою вивчення історії в 8 класі є надання системних знань про соціально-економічні, політичні, культурно-духовні явища та процеси ранньомодерної доби в Європі та на території України, формування предметних та ключових компетентностей учнів, розвиток вмінь аналізувати різноманітні події минулого

Продовжуючи розмірковування, синхронізація предметів історії України та всесвітньої історії в 8 класі має на меті допомогти учням співвідносити явища та тенденції історії європейських країн, світу загалом та України, щоб сформувати цілісне уявлення про період від кінця XV століття до кінця XVIII ст. Цей підхід дозволяє учням бачити зв'язки, взаємозалежності та подібності між історичними процесами на різних територіях.

Вивчення українсько-російських відносин другої половини XVII ст. в контексті історії України та всесвітньої історії має значення для розуміння складних політичних, соціальних та культурних процесів, що відбувалися у цей період. Вивчення цієї теми сприяє розвитку історичної компетентності учнів, зокрема хронологічної, просторової, інформаційної, логічної та аксіологічної компетентності.

Подальше вивчення історії України та всесвітньої історії в 8 класі передбачає розділи, які включають такі теми:

Історія України:

1. Землі України у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.).
2. Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.).
3. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.
4. Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку 60-х років XVIII ст.
5. Україна під владою Російської імперії (початок XVIII – середина XIX ст.).
6. Культурне та національне відродження українського народу у XIX ст.

Всесвітня історія:

1. Релігійна реформа та конфесійні війни у Європі (XVI – XVII ст.).

2. Великі географічні відкриття та колоніальні імперії (XV – XVII ст.).
3. Війни та дипломатичні конфлікти у Європі (XVII – XVIII ст.).
4. Просвітництво та наукова революція у Європі (XVII – XVIII ст.).
5. Французька революція та Наполеоновські війни (кінець XVIII – початок XIX ст.).

Ці теми дозволять учням отримати загальне уявлення про історичні події того періоду, їх зв'язок і вплив на розвиток суспільства, політики, економіки та культури. Також вони сприятимуть розвитку вмінь аналізувати джерела, порівнювати історичні процеси та робити висновки з отриманих знань.

Нова українська школа (НУШ) спрямована на модернізацію освіти в Україні, включаючи й викладання історії України. Оновлення програми з історії мають на меті активніше залучення учнів до вивчення історичних подій, розвиток критичного мислення та формування патріотичної свідомості.

У НУШ викладання історії України базується на нових підходах, таких як принципи активного навчання, проектної діяльності та використання різноманітних джерел інформації. Учні залучаються до дослідницької роботи, самостійного аналізу джерел, обговорень історичних проблем та інтерактивних уроків.

Програма передбачає послідовне вивчення історії України в різні періоди та аспекти її розвитку. Зокрема, учні ознайомлюються з давньоруським періодом, Київською Руссю, роллю України в утворенні та розвитку Європи, подіями Великої Вітчизняної війни, періодом незалежності тощо. Значна увага приділяється подіям, які мають ключове значення для формування української національної ідентичності.

Викладання історії України в НУШ відбувається інтерактивно та наочно, з використанням сучасних методів і засобів, таких як віртуальні тури, історичні фільми, мультимедійні презентації тощо. Учні також залучаються до вивчення історичних джерел та архівних матеріалів, що сприяє розвитку їхніх дослідницьких навичок. Також воно спрямоване на формування учнівського критичного мислення, аналітичних навичок та здатності до самостійного

рефлексування над історичними подіями. Важливим елементом є також розвиток комунікативних навичок, зокрема, здатність до обговорення історичних питань, висловлення своїх думок та аргументація позицій та сприяє розумінню історичних процесів, враховує міжнаціональні взаємозв'язки та вплив історичних подій на сучасний світ. Такий підхід спонукає учнів до аналізу причин та наслідків історичних подій, розуміння їх важливості та актуальності.

Таким чином, викладання історії України в НУШ спрямоване на цілісний розвиток особистості учня, формування патріотичної свідомості та громадянської відповідальності. Це допомагає учням зрозуміти власну історію та місце України в світовому контексті, а також розвиває в них почуття належності до своєї країни та бажання долучитись до її розвитку.

Викладання історії України в НУШ створює умови для творчого підходу до вивчення історичних фактів та подій, розширює кругозір учнів, сприяє формуванню толерантності, поваги до інших культур та світоглядів. Це сприяє розумінню й поваги до різноманіття історичних наративів та підвищує культурний рівень учнів.

Отже, вивчення українсько -московських відносин другої половини XVII століття в геополітичному контексті є складовою ланкою навчальної шкільної програми. Воно спрямоване на досягнення базової загальної освіти.

Її сутність полягає в розвитку та соціалізації особистості сучасного українського учня, дає можливість зрозуміти ті процеси і зовнішньополітичні явища, які мали важливе значення для державотворчих процесів Української держави в ранньомодерну добу. Вагому роль в нашому бакалаврському дослідженні займає формування національної самосвідомості школяра. Здобувач шкільної освіти - це патріот України, який вивчає її історію та культуру, водночас, поважає історичну спадщину інших народів.

ВИСНОВКИ

Головною подією в історії України того періоду стала Перша українська національна революція середини XVII ст., яка призвела до значних змін у соціально-політичній структурі, релігійній ситуації та формах власності. У цей же час Україна вплинула на міжнародні відносини, сприяючи занепаду Речі Посполитої, однієї з найпотужніших країн того часу, та зміцненню Московської (Російської) держави, вступивши до неї як автономний суб'єкт.

Джерельна база дипломної роботи достатньо різноманітна. Вона складається не тільки із документальних матеріалів не тільки українського але і російського походження. Під час написання дипломної роботи використано історичні твори з яскравими українськими державницькими тенденціями або ж промосковськими настроями. На наш погляд, це дало змогу відтворити всебічну картину подій і скласти про них об'єктивне уявлення.

Визвольні змагання українського народу середини – другої половини XVII ст., а також ті зміни, які вони спричинили у сфері політико-державного облаштування, трансформації соціально-економічних, міжконфесійних відносин тощо, активно привертали увагу цілої плеяди українських істориків. Яскраві представники державницького напрямку в українській історіографії XIX – XX ст. – М. Костомаров, М. Грушевський, розглядали історію українсько-московських відносин другої половини XVII ст. через призму партнерських стосунків двох рівноправних політичних суб'єктів та союзників. Проте дослідники наголошували на повній безперспективності та згубності цього союзу для української сторони. Причини цього вони вбачали в несумісності державного та суспільного ладу Гетьманщини і Московського царства. Водночас, вони акцентували увагу на прихованих імперських централізаторських мотивах московської сторони.

Радянська історична наука внесла свої корективи в процес дослідження українсько-московських відносин. 30–50-ті рр. XX ст. стали періодом активного використання штучно створеної концепції «возз'єднання двох братніх народів».

Дана політична парадигма абсолютно унеможлиблювала будь-яку полеміку з цього приводу. Поодинокі спроби (М. Брайчевський) критичного переосмислення цих відносин в історичну науку ідеологічних штампів не внесли.

Істотні зрушення у дослідженнях українсько-московських відносин другої половини XVII ст. розпочалися в українській історіографії у 90-х роках минулого століття. Цьому сприяли здобуття Україною незалежності та поява нового, ідеологічно незаангажованого покоління молодих істориків. Серед представників сучасної української історіографії варто відзначити В. Смолія та В. Степанкова, Т. Чухліба і О. Гуржія. У своїх дослідженнях ці науковці дійшли висновків, що встановлення союзних українсько-московських відносин у середині XVII ст. обумовлювалися лише спробою збереження незалежності Гетьманської держави в тій конкретній історичній ситуації, що склалася навколо неї. Союзний договір аж ніяк не був кінцевою метою визвольних змагань українського народу. Крім того, дослідники В. Степанков та В. Горобець зробили спробу охарактеризувати політичні взаємини Гетьманщини та Московської держави через призму критичної ситуації в Центрально-Східній Європі.

Затяжна й кровопролитна війна з Річчю Посполитою вимагала значних людських та матеріальних ресурсів. Воєнні лихоліття штовхали Б. Хмельницького та козацьку старшину до пошуку зовнішньої підтримки. В умовах того часу її можна було б отримати або від Московії, або від Туреччини. Більшість з гетьманського оточення та українського суспільства жадали союзу з Московським царством. Це було зумовлено цілою низкою факторів: близькими мовою та культурою, православним віросповіданням, спільним історичним корінням. Б. Хмельницький, починаючи з червня 1648 р., неодноразово звертався в своїх листах до московського царя Олексія Михайловича з проханням про надання військової допомоги. Проте Москва не була готова до війни з поляками. І тільки після рішення Земського собору 1653 року про згоду взяти «Військо Запорозьке з містами і землями прийняти під государеву високу руку задля православної християнської віри і святих Божих церков» на Україну було

відправлене спеціальне посольство очолюване боярином В. Бутурліним. В січні 1654 року в Переяславі Б. Хмельницький з генеральною старшиною та полковниками схвалили рішення прийняти протекцію московського царя. Генеральна рада на майдані Переяслава підтримала дану пропозицію. Однак цареві відмовились присягати полковники І. Богун та І. Сірко, вище православне духовенство, козаки Запорозької Січі, незгодні були жителі Києва, Полтавський, Уманський, Кропив'янський полки.

З самого початку в українсько-московських відносинах простежувалась політична напруга. Звернення українського гетьмана по допомогу, Московська держава намагалась використати в своїх геополітичних інтересах. Москва планувала стати домінуючою політичною силою на теренах Центрально-Східної Європи. Для реалізації цього задуму московитам потрібно було усунути на своєму шляху ослаблену Річ Посполиту. Переяславський договір 1654 року змінив геополітичну розстановку сил в Східній Європі. Українсько - московська угода не принесла бажаної свободи українському народу. Фактично Україна стала розмінною монетою у політичних комбінаціях між Річчю Посполитою, Московським царством та Османською імперією. Богдан Хмельницький та козацька старшина спробували вирватись з «братніх обіймів» московського царя. Війна Польщі та Швеції (1655–1660 рр.) давала Гетьманату ще один шанс стати незалежним гравцем на міжнародній арені. Однак Віленське польсько-московське перемир'я 1656 року звело нанівець всі зусилля українців. Москва зрадила гетьмана, зневажила всі домовленості та підписані угоди.

Смерть Б. Хмельницького практично призвела до остаточного занепаду Гетьманщини. Його наступники не мали ні політичного хисту, ні харизми, ані волі для того, щоб вберегти незалежність України. Вміло використовуючи внутрішньополітичні протиріччя в українському суспільстві московський царизм зміцнював свою владу. Усунення від влади гетьмана І. Самойловича та його ув'язнення росіянами проілюструвало справжні наміри Московського царства. Москва не бачила в Україні політичного партнера. Її цікавила реалізація тільки власних зовнішньополітичних планів.

Проте, не зважаючи на велику кількість історичних розвідок, на наш погляд можна констатувати, що на сьогодні вироблено лише головну лінію у вивченні українсько-російських дипломатичних і політичних відносин. Започатковано підходи до з'ясування ролі російського фактору в руйнації української державності. Майже в усіх дослідженнях характер і спрямованість розвитку українсько-московських відносин розглядаються переважно в координатах їх впливу на суспільно-політичну еволюцію України другої половини XVII ст. Водночас, на нашу думку потребує глибокого об'єктивного наукового аналізу дослідження формування імперської політики Росії щодо українських земель.

Таким чином, опираючись на вище викладене, можна зробити завершальний акорд нашого бакалаврського дослідження. Ми переконались, що державотворчі процеси Української козацької держави прямо залежали від її політичного становища на світовій арені, тобто на тлі польсько - московсько - турецького протистояння у вирішенні як питання розстановки сил у Центральній та Східній Європі другої половини XVII ст. так і в розв'язанні «українського питання».

Нам відомо, яких утисків та знущань зазнавала Українська держава з боку таких сусідів як Речі Посполитої та Оттоманської Порти. Тому Б. Хмельницький робить ставку на північно - східного сусіда, тобто на Московське царство, завдяки і чому, значну роль у цій роботі ми присвятили дослідженню проблеми українсько-московських відносин другої половини XVII ст. в політичній площині.

Фактично від Переяслава 1654 р. ці відносини набувають кардинально нового змісту, особливо для Московського царства. Як мною раніше було згадано в науковій студентській статті «Переяслав (1654 р.) як прототип політичної доктрини «русского мира», саме Переяславська угода стала відправною точкою для творення злочасного плану Московії щодо Козацької держави. Інкorporація Московським царством українських земель набула систематичного та планового характеру ще за життя Б. Хмельницького. Після

кончини «володаря булави», страшним фактором занепаду держави стає політична недалекоглядність і не консолідованість наступних гетьманів, які завели її в добу Руїни, а згодом і втрати державності, що і було пріоритетним в планах Московії.

Ми з вами добре розуміємо як Московія поступово труїла свідомість не тільки українських правителів доби Руїни, але і народ, який населяв ті терени. Головною метою була фальсифікація за фальсифікацією нових договорів, буцімто не порушуючи «прежніх» та кабальні умови наступних. Ось основна суть і політична візія Московії щодо Козацької держави. Така ганебна вартість тим договорам, за яку український народ платив високу ціну.

І на завершення. Сьогодні ми чітко простежуємо паралель між тими давніми часами і тими українсько-московськими відносинами, які склались у складний і неоднозначний період ранньомодерної доби другої половини XVII ст. Імперський апетит та «русский мир», які витворились в жерлі московської імперії – не згасли і досі. В 2014 р. розпочалась російсько-українська війна. А якщо говорити по суті, то вона тривала і раніше (вплив на мову, культуру, віру і т. д.).

Тому ці події, які ми актуалізували в бакалаврській роботі, мали б стати уроком не тільки для вищого керівництва України, а й для народу, який на власному історичному досвіді знає ціну сучасним відносинам з Московією, щоб в майбутньому не повторити помилок минулого і успішно реалізувати свій державотворчий потенціал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Опубліковані матеріали

1. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К. : Т-во «Знання України», 1992. 192 с.
2. Літопис Самовидця. К. : Наукова думка, 1971. 206 с.
3. Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*. К., 1998.
4. Переяславська рада очима істориків, мовою документів / упоряд., авт. передм. О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. К. : Україна, 2003. 432 с.
5. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 416 с.

II. Монографії і статті

6. Апанович О. М. Розповіді про запорізьких козаків. К. : Дніпро, 1991. 333 с.
7. Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К. : Варта, 1994. 96 с.
8. Апросіна О. В. Висвітлення визвольної війни українського народу середини XVII ст. у хроніці В. Кохановського. *Соціально-гуманітарний вісник НГАУ*. Дніпропетровськ, 1998. № 1 (16). С. 96–100.
9. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. Вінніпег : Давфін, 1971. 262 с.
10. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Том 1 : Українські проекти в Російській імперії. К. : Наукова думка, 2004. 504 с.
11. Вірлич А. Е. Ще як були ми козаками. Херсон : МП «Газета», 1996. 85 с.
12. Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К. : Часопис «Критика», 2007. 462 с.

13. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. К. : Інститут історії України НАН України, 1995. 69 с.
14. Горобець В. Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетьманщины (вторая половина XVII – первая половина XVIII века). *Россия – Украина: история взаимоотношений* / под. ред. А. И. Миллера. М. : Языки русской культуры, 1997. С. 77–88.
15. Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 22–43.
16. Гоцуляк В. В. Деякі аспекти сучасної історіографії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Восьмих Всеукраїнських історичних читань.*: Зб. наук. статей / під ред. А.Ю. Чабана, В.М. Мельниченка. Черкаси : РВВ ЧДУ, 2001. С. 12–26.
17. Гром В. Доба Б. Хмельницького у дослідженнях українських вчених в еміграції у 20–50-х рр. XX ст. *Історіографічні дослідження в Україні*. К., 1999. Вип. 9. С. 299–311.
18. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями. Донецьк : БАО, 2008. 736 с.
19. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. *Грушевський М.С. Твори: у 50 т.* Львів : Видавництво «Світ», 2009. Т. 9. С. 35–85.
20. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. К. : Основи, 1996. 223 с.
21. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. 712 с.
22. Маслак В. І. Адміністративний устрій держави Б. Хмельницького (до історіографії). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999. Вип. 8. С. 142–146.

23. Маслак В. І. Причини національної революції середини XVII ст. і України. Історіографія проблеми. *Придніпровський науковий вісник*. 1998. № 86 (153). С. 79–91.
24. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної історії України. 3-тє видання перероблене та розширене. К. : Критика, 2006. 584 с.
25. Павленко В. М., Півовар С. Р. До питання про висвітлення історії середньовічної української державності в радянській історіографії. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. м. Луганськ, 8–9 лютого 2001 р.* Луганськ, 2001. С. 34–37.
26. Романцев В. М. Характеристика національно-визвольної війни та процесу державотворення в Україні в середині XVII ст.: до історіографії питання. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луганськ, 8–9 лютого 2001 р.* Луганськ, 2001. С. 26–29.
27. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. К. : Либідь, 1995. 624 с.
28. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. К. : Темпора, 2011. 632 с.
29. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
30. Талеб Насім Ніколас. Чорний лебідь. Про не(ймовірне) у реальному житті / пер. з англ. Микола Климчук. 5-те вид. К. : Наш Формат, 2022. 392 с.
31. Чорний В. Соціальні кризи XVII–XVIII ст. в Європі та суспільно-історичний досвід їх розв'язання. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.* К., 2008. Вип. 73. С. 139–149.
32. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. 178 с.
33. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К. : Основи, 1998. 447 с.
34. Яр Славутич. Місцями запорозькими: нариси та спогади. 3-є видання. Едмонтон : Славута, 1985. 64 с.

35. Gawlik M. Proekt unii rosijsko-polskiej w drugiej połowie XVII wieku. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1909. Z. 1/2. S. 22–29.
36. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1988. 267 s.
37. Kubala L. Wojna moskowska. Szkice historyczne. Lwów, 1910. T. 3.

III. Підручники, посібники

38. Бойко О. Д. Історія України. К., 1999. 662 с.
39. Бойко О. Д. Історія України. К. : Видавничий центр «Академія», 2002. 656 с.
40. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти. К. : Либідь, 1998. 614 с.
41. Голобін В. М., Кісь Я. І., Педич В. П. Актуальні проблеми історії України. Курс лекцій. Електронний варіант. Рукопис. Івано-Франківськ, 2005.
42. Грушевський М.С. Історія України-Руси. К., 1997. Т. 9. Кн. 2. 776 с.
43. Історія України : навчальний посібник / під загальною редакцією В. Смолія. К. : Альтернативи, 1997. 416 с.
44. Крип'якевич І., Дольницький М. Історія України / упоряд. Є. Гринів. Львів : Меморіал, 1991. 367 с.
45. Михальчук П. А., Куций І. П. Нова історія України. Ч. II. Тернопіль : Астон, 2007. 480 с.
46. Свідерський Ю. Ю., Окаринський В. М. Давня і середньовічна історія України. Тернопіль : Астон, 2007. 368 с.
47. Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Клію: події і люди української історії. К. : Фірма «Довіра», 1993. 255 с.

IV. Енциклопедичні і довідкові видання

48. Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети / Редкол: В. Смолій (відп. ред) та ін. К. : Вид. дім «КМ Academia», 1998. Кн. 1. 400 с.

V. Автореферати дисертацій

49. Газін В. В. Гетьманство П. Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в українській державі (1663–1665 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2001. 20 с.
50. Маслак В. І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в російській історіографії XVIII – початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2001. 21 с.

ДОДАТКИ

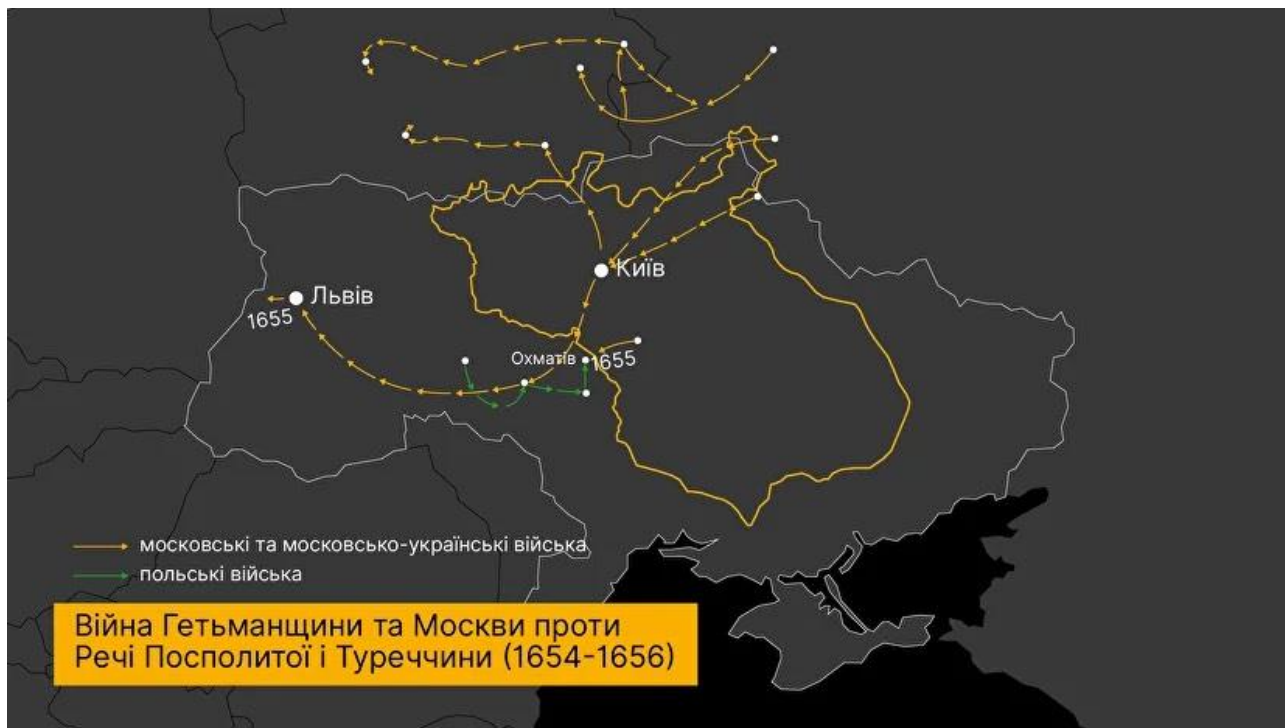
Додаток А

Карта. Кордони Української козацької держави за Білоцерківським мирним договором 1651 р.

Джерело: URL: <https://thumb.tildacdn.com/tild3733-3630-4566-a138-383233313161/-/resize/824x/-/format/webp/map2.png>

**Карта. Війна Гетьманщини та Московського царства проти
Речі Посполитої і Османської імперії 1654–1656 рр.**

Джерело: URL: <https://static.tildacdn.com/tild3633-3633-4130-b463-643233333730/map3.png>

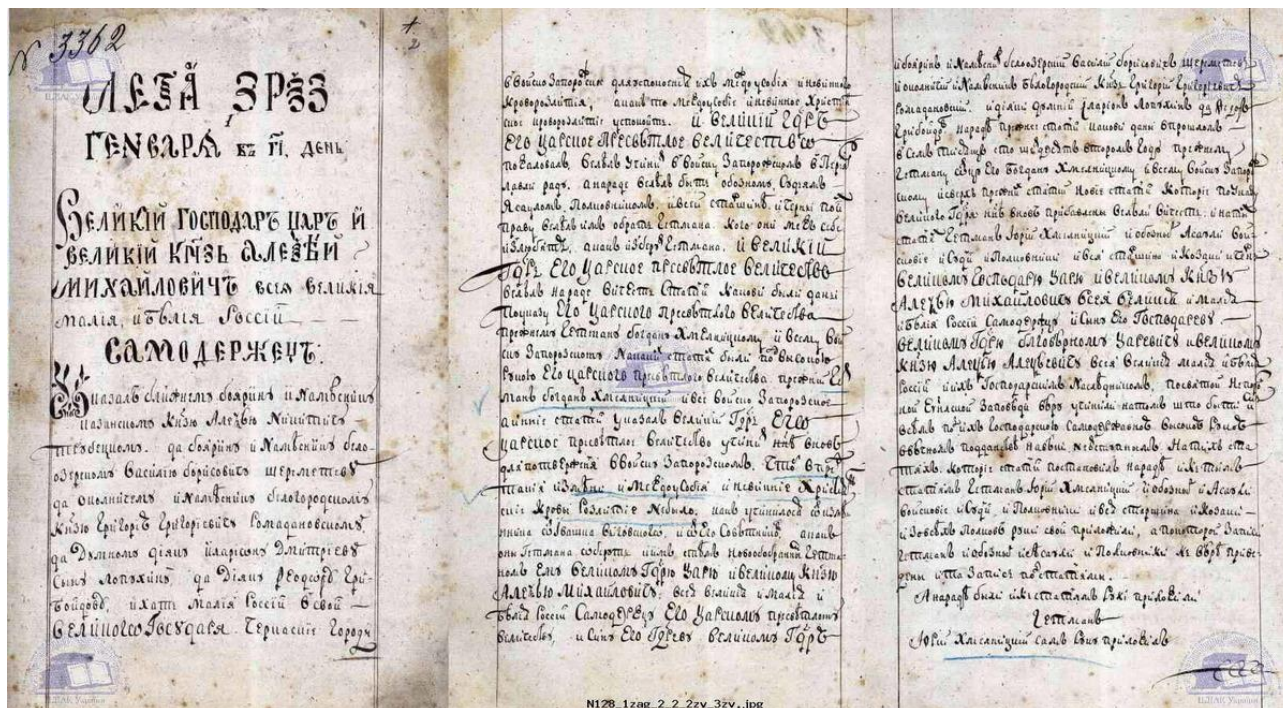
**Карта. Кордони Великого князівства Руського за Гадяцьким мирним
договором 1658 р.**

Джерело:
<https://static.tildacdn.com/tild3532-3634-4538-b135-353633313466/map1.png>

[https://static.tildacdn.com/tild3532-3634-4538-b135-](https://static.tildacdn.com/tild3532-3634-4538-b135-353633313466/map1.png)

Переяславські статті, укладені гетьманом Юрієм Хмельницьким з Московським царством в 1659 р.

Джерело:

<https://uamodna.com/assets/articles/image/s/7/h/s7h0fxkp/fullsize.jpg>

URL:

Структура військово-адміністративного апарату Війська Запорозького.

Друга половина XVII ст.

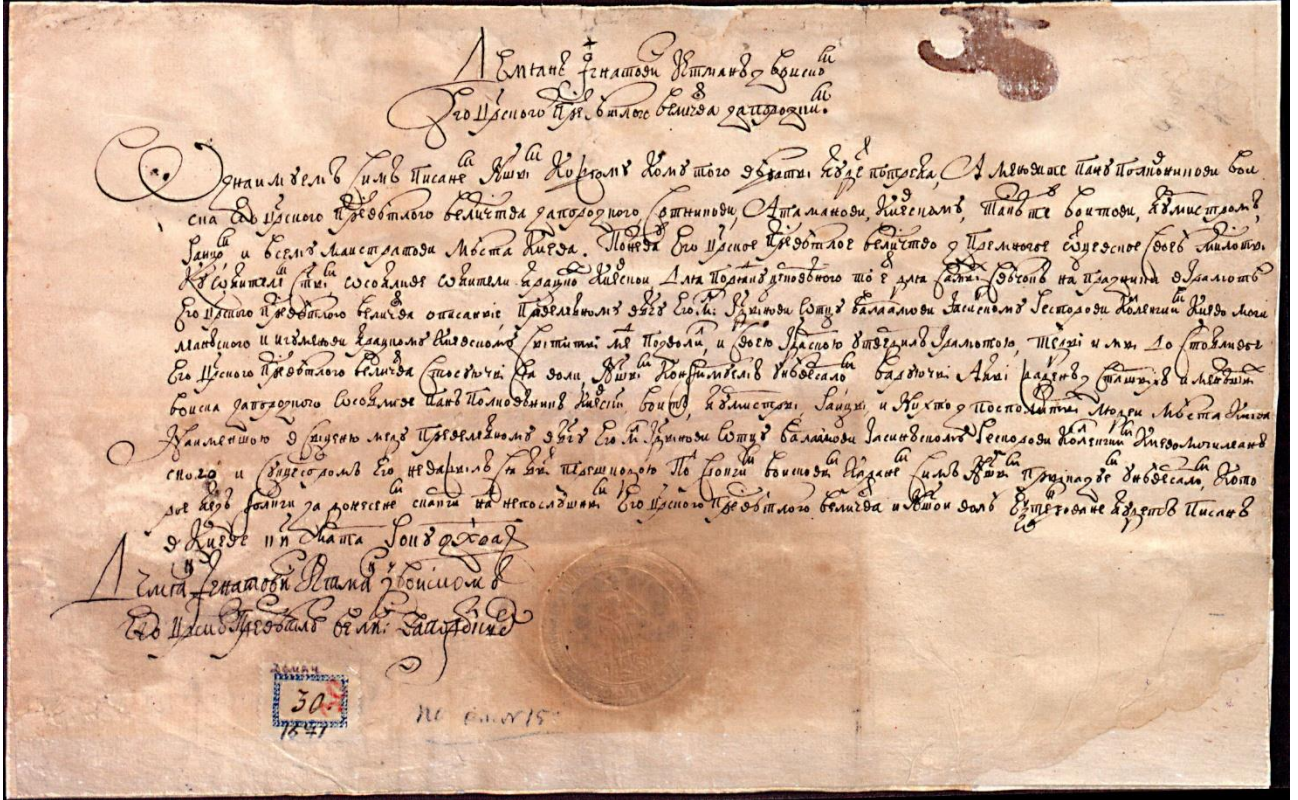

Джерело:
[06/1434054966_ystriy.jpg](https://kozaku.in.ua/uploads/posts/2015-06/1434054966_ystriy.jpg)

URL:

[https://kozaku.in.ua/uploads/posts/2015-](https://kozaku.in.ua/uploads/posts/2015-06/1434054966_ystriy.jpg)

Глухівські статті, укладені гетьманом Дем'яном Многогрішним з Московським царством в 1669 р.

Джерело:

URL:

https://cdiak.archives.gov.ua/images/vystavky/v_350_Hlukhivski_statti_hetmanstvo_Demyana_Mnohohrishnoho/0220_0001_0186_0001.jpg